पहिलो परिच्छेद

शोध परिचय

१.१ विषय प्रवेश

प्रत्येक देशको आफ्नै मौलिक पहिचान हुन्छ । देशको गरिमालाई उँचो राख्ने क्रममा त्यस देशको मौलिक पहिचानको रूपमा अवस्थित त्यस देशको धर्म, संस्कृति, भाषा, परम्परा, रीतिरिवाज र लोक परम्परा राष्ट्रको अमूल्य निधि हुन् । तिनीहरूको उचित रूपबाट संरक्षण र सम्बर्द्धन गरेर त्यस देशमा अवस्थित जातीय पहिचान कायम राख्न सकिने कुरा ध्रुवसत्य छ ।

'लोकगीत'शब्दको शाब्दिक अर्थलाई केलाउदा लोक भनेको दुनियाँ र गीत भन्नाले व्यक्ति विशेषले प्रस्तुत गर्ने झंकारयुक्त, रागाात्मक धुन भन्ने बुझिन्छ । वास्तवमा लोकगीत, लोकजीवनको हाँसो, खुसी, वेदना, विसङ्गति, विकृति, अन्धविश्वाश आदि पक्षलाई समेटेर प्रस्तुत गर्ने र सुधारको संकेत (छनक) समेत प्रस्तुत गर्ने रागात्मक स्वतैस्फूर्त स्पन्दनशील ह्रदयको ढुकढुकीबाट प्रस्फुटन भएको अभिव्यक्ति हो ।

नेपालमा रहेका घाँटु, पाउँदुरे नानिलो, तमाङसेलो, बालुन, भजन, मालश्री झ्याउरे र ठाडो भाका आदि गीतहरू पनि लोप हुने अवस्थामा छन् । हालका युवपुस्तामा यी गीतहरू प्रतिको रुचि र चासो हराउँदै गएको छ । नेपालको पचहत्तर जिल्ला मध्ये गोरखा जिल्ला पनि एक ऐतिहासिक जिल्ला हो । यस जिल्ला लोक गीतको क्षेत्रमा उर्वर मानिन्छ । यस जिल्लामा प्रचलनमा रहेका लोकगीतहरू प्रसस्त छन् र पनि यसको अझै सहीरूपबाट खोजकार्य हुन सकेको छैन । त्यस्तै गोरखा जिल्ला क्षेत्र नं. २ स्थित इलाका नं. ८ मा प्रचलनमा रहेको विभिन्न जातजातिले गाउने लोकगीत र लोकसंस्कृतिको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने उद्देश्यले प्रस्तुत अध्ययन क्षेत्र नं. २ को इलाका नं. ८ अन्तर्गत लोकगीतको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको छ ।

हाल सांस्कृतिक अतिक्रमण सहरी क्षेत्रमा जति चरम छ, त्यति नै ग्रामीण क्षेत्रमा पनि वढ्दो छ । यसको प्रभाववाट लोक संस्कृतिको उन्नयनका लागि अग्रणी भूमिका निर्वाह गर्न गोरखा क्षेत्र नं. २ को इलाका नं ८ पनि अछुतो रहन सकेको छैन ।

१.२ समस्या कथन

नेपालीसाहित्य विधामा लोकगीत एक प्रमुख विधाको रूपमा परिचित छ वा यसलाईमहत्वपूर्ण पाटोको रूपमा स्वीकार गरिएको छ । नेपालको अन्य जिल्ला एवम् त्यसका निश्चित क्षेत्रहरूमा पनि लोकगीतको व्यापकता उत्तिकै महत्वको रूपमा रहेको छ । यसरी नेपालको ७५ जिल्लाको विभिन्न क्षेत्रहरूमा जस्तै : गोरखा जिल्ला पनि लोकगीतको उक उद्‌गम

स्थल वा थलो मानिएको छ । लोकगीतकोउद्गम स्थल मानिने क्षे नं. २ स्थित इलाका नं. ८ मा पनि युगौयुगदेखि धेरै लोकगीतहरू गाउँदै आएको पाइन्छ त्यस भेगका लोक गीतहरूको संरक्षण तथा सम्बर्द्धन अझै हुन सकेको छैन । यस क्षेत्रमा गाइने लोकगीतहरूको सम्बन्धित समस्याहरूलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ-

क) गोरखा क्षेत्र नं. २ स्थित इलाका नं ८ मा के कस्ता लोकगीतहरू प्रचलनमा रहेका छन् ?

ख) यस भेगमा गाइने लोकगीतलाई के कसरी वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ?

ग) यस भेगमा गाइने गीतहरूको समाजमा के कस्तो स्थान रहेको छ ?

यिनै प्रश्नहरूको आधारमा यस इलाकामा प्रचलित लोकगीतहरूको अध्ययन गरी त्यस भेगको संस्कृति संस्कार रीतिरिवाज तथा सामाजिक प्रतिविम्वलाई उजागर गरेर तिनीहरूको वर्गीकरण, विश्लेषण एवम् स्वरूप निर्धारण गर्नु यस शोधपत्रको समस्या रहेको छ ।

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

क) गोरखा जिल्ला क्षेत्र नं. २ स्थित इलाका नं. ८ मा रहेका लोकगीतको सैद्धान्तिक परिचय दिने ।

ख) यस्ता इलाकाको लोकगीत सैद्धान्तिक महत्व प्रस्तुत गर्ने ।

ग) लोकगीतको समाजमा कस्तो अवस्था छ प्रस्तुत गर्ने ।

१.४ पूर्व कार्यको समीक्षा

नेपाली समाजमा प्रचलित लोकगीत महत्वपूर्ण भए पनि नेपालको सबै ठाउँका लोकगीतहरूको ठोस रूपमा खोज तथा अन्वेषण गर्ने कार्य कम भएको पाइन्छ । हालसम्म यसका वैज्ञानिक अनुसन्धान हुनसकेको छैन । गोरखा जिल्ला क्षेत्र नं. २ को इलाका नं ८ मा लोकगीतका विषयमा पनि अध्ययन र अनुसन्धान हुन बाँकी छ । साहित्य र लोकगीतको खोजकार्यक्रममा गोरखाको यस क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको व्याख्या गरेर कतै कतै नमूना समेत दिइएको पाइएको छ तर गोरखा क्षेत्र नं. २ इलाका नं. ८ का क्षेत्रमा प्रचलनमा रहेका लोकगीतको पूर्ण रूपमा अध्ययन हुन बाँकी नै छ । विभिन्न लेखक, समालोचक, अनुसन्धाता आदिले आफ्ना पुस्तक, पत्रपत्रिका, लेखरचना आदिका लोकगीतको सम्बन्धमा उल्लेख गरेका कुराहरूलाई यहाँ कालक्रमिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

लक्ष्मी लोहनीले **रोधीघर** (२०१३) नामक पुस्तकमा लोकगीत भावुक ह्रृदयको स्पन्दनशील, लयदार कवितामय सामयिक ध्वनि हो, जीवनको कटुता र खल्लोपनामा मनोहरताको मलम लगाउने स्वत : प्रमुख झन्कार हो भनेका छन् ।

धर्मराज थापाले **गण्डकीको सुसेली** (२०३०) नामक पुस्तकमा लोकगीत चोखो लय र शब्दको प्रभावबाट उठी जनजातिलाई प्रभाव पार्न सक्षम भएकाले मानव सिर्जनाको पहिलो प्रस्फुटन हो भनी परिभाषित गरेका छन् ।

कृष्ण प्रसाद पराजुली **रश्मि वाङ्मय विशेषाङ्क** (२०४९) मा प्रकाशित "नेपाली लोकगीत भाषा" शीर्षकको लेखमा नेपाली लोकगीतको भाषा लोकगीत लोक जीवनको गुनगुनाउदै आउने साझा अभिव्यक्ति हो । सबैले बुझ्ने सरल भाषा र अनुकरणात्मक शब्दले गर्दा लोकगीत भर्खरै माटामा फूलेको फूल जस्तै सुन्दर हुन्छ भनेका छन् ।

चूडामणि बन्धुले **नेपाली साहित्य** (२०५८) नामक पुस्तकमा लोकगीत मानव हृदयमा रहेको प्रेम, करुणा, आशानिराशा, हर्ष आदिको अभिव्यक्ति हो भनेका छन् ।

प्रदिप रिमालले **कर्णालीको लोक संस्कृति** (२०५२) मा लोकगीत लोक संस्कृतिको महत्वपूर्ण अङ्ग हो । लोकगीत भाका र भावले जातीय परम्परालाई चिनाएर राष्ट्रिय साक्षरताको गाँठोको काममा ठूलो मद्दत पुऱ्याउन सक्छ भन्ने भाव व्यक्त गरेका छन् ।

यसरी विभिन्न पुस्तक, लेख रचना आदिमा आंशिक रूपमा लोकगीतको बारेमा चर्चा गरिएको पाइए ता पनि गोरखा जिल्ला इलाका नं. ८ को पाँच गा. वि. स. मा केन्द्रित भएर आल सम्म कुनै अध्ययन गरिएको छैन । किनभने त्यस क्षेत्रमा अनुसन्धान गर्न हालसम्म कुनै शोधार्थी पुगेका छैन्, त्यसैले हालसम्म हुन नसकेको हो ।

१.५ अध्ययनको औचित्य र महत्व

लोकगीत लोक साहित्यको सम्बृद्ध विधा हो । यसमा लोक जीवनमा धर्म, संस्कृति, परम्परा, समाज, सुखदुःख र जीवनका तितामिठा अनुभवहरू संगालिएका हुन्छन् । लोक गीतमा स्थानीय मूल्य र मान्यता समेटिने र प्रतिविम्वित भएको हुन्छ । यस अध्ययनमा गोरखा जिल्लाको क्षेत्र नं. २ अन्तर्गत इलाका नं. ८ मा प्रचलिन लोकगीतहरूको अध्ययन, अनुसन्धान, सङ्कलन र वर्गिकरण गर्ने कार्य गरिएको छ । लोकगीतहरूको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण गर्दै तिनका महत्व र मान्यताहरू जोगाउन सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्य रहेको छ । लोकगीतका क्षेत्रगत र तुलनात्मक अध्ययन गर्न चाहनेहरूका लागि पनि प्रस्तुत शोधपत्र उपयोगी हुने देखिन्छ । लोकगीतको सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान गर्न चाहने तथा जानकारी लिन चाहने शोधार्थी,

विद्यार्थी, शिक्षक तथा अन्य पाठकका लागि पनि यो कार्य उपयोगी हुने भएकाले यसको महत्व तथा औचित्य पुष्टि भएको छ ।

१.६ अध्ययनको क्षेत्र र सीमा

यस शोधपत्रमा गोरखा क्षेत्र नं. २ को इलाका नं. ८ मा भेटिने लोकसाहित्यका विविध विधाहरू मध्ये लोकगीतको अध्ययन गरिएको छ । यस क्रममा गोरखाको क्षेत्र नं. २ मा पर्ने २० वटा गा.वि.स. मध्ये उच्च पहाडी भू-भूभाग (कुनै विकट र दुर्गम क्षेत्र समेत भएको इलाका) नं. ८ को ५ वटा गा.वि.स. प्रचलित लोकगीतको अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनमा गोरखाको क्षेत्रमा प्रचलनमा रहेका नेपाली लोकगीत बाहेक अन्य विधाहरूको अध्ययन गरिएको छैन ।

१.७ शोध विधि

लोकसाहित्यका लागि क्षेत्रकार्य विधिलाई महत्वपूर्ण विधि मानिन्छ । जम्मा ५ वटा गा.वि.स. मा प्रचलित लोकगीतको सङ्कलन गर्ने सम्बन्धमा अनुसन्धानकर्ता स्वयम् सम्बन्धित क्षेत्रमा गएर लोकगीतहरू सङ्कलन गरिएको छ । यसका साथै सम्बन्धित व्यक्तिहरूसँग प्रश्नावली अन्तरवार्ता सोधपुछ आदि गरी यसका लागि आवश्यक सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यस शोधको सैद्धान्तिक पक्षको लागि पुस्तकालयीय विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

१.८ शोध पत्रको रूपरेखा

यस शोधपत्रलाई व्यवस्थित र सङ्गठित बनाउनका लागि निम्नि लिखित परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । परिच्छेदलाई पनि आवश्यकता अनुसार शीर्षक तथा उपशीर्षक दिइएको छ :

पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय

दोस्रो परिच्छेद : गोरखा जिल्लाको क्षेत्र नं. २ को इलाका नं. ८ सङ्क्षिप्त को परिचय

तेस्रो परिच्छेद : लोकगीतको सैद्धान्तिक परिचय

चौथो परिच्छेद : गोरखा २ नं क्षेत्रको इलाका नं. ८ भित्रका लोकगीतको वर्गीकरण र विश्लेषण

पाँचौ परिच्छेद : उपसंहार

परिशिष्ट

सन्दर्भ सामग्री सूची

दोस्रो परिच्छेद

गोरखा जिल्लाको सङ्क्षिप्त परिचय

२.१ विषय प्रवेश

नेपालको ७५ जिल्ला मध्ये गोरखा जिल्ला एक ऐतिहासिक जिल्ला, समग्र वीर गोरखाली भनेर नेपालकै प्रतिनिधित्व गर्ने जिल्लाको रूपमा चिनिन्छ । नेपालको एकीकरण गर्ने मुख्य श्रेय गोरखा जिल्लालाई नै जान्छ । गोरखामा पनि धेरै राज्यहरू कायम थिए । गोरखामा रहेका विभिन्न गढी र कोटलाई केन्द्र बनाएर राज्य सञ्चालन गर्ने परम्परा पहिले देखि नै रहेको पाइनछ । लिगलिग कोट, वारपाक कोट, अजिरकोट ताकुकोट, सिरानचोककोट, यी स्थलहरूमा पनि धेरै राजाहरूले राज्य गरेको प्रमाण भेटिन्छ ।

गोरखाको लिगलिगकोटमा दशैं टिकाको दिन दौड प्रतियोगिता हुन्थ्यो । जो व्यक्ति दौडमा प्रथम हुन्थ्यो, त्यही नै राजा हुने चलन थियो । त्यसरी दौडबाट द्रव्य शाह गोरखाको राजा भए । द्रव्य शाह पछिको समयमा उनका पुस्ताहरू क्रमश : पुरन्दर शाह, छत्र शाह, डम्भर शाह, कृष्ण शाह अद्रशाह पृथ्वी पति र नरभूपाल शाहले राज्य गरेको पाइन्छ । नरभूपाल शाह र उनकी रानी कौशलावतीको जेठा छोराको रूपमा पृथ्वीनारायण शाहको जन्म भएको थियो । वि.सं १७७९ पौष २७ गते गोरखा दरबारमा भएको थियो । पृथ्वी नारायण शाह सानै देखि चतुर र दूरदर्शी स्वभावका व्यक्ति थिए । पौडी र कुस्तीमा उनलाई विशेष चासो थियो (शर्मा, २०६५ : ५८) ।

नरभूपाल शाहको वि.स. १९९९ मा देहावसान भएपछि पृथ्वीनारायण शाह २० वर्षको उमेरमा गोरखाको राजा भए । उनलाई उनका इष्टगुरु गोरखनाथ र माता भगवती मनकामनाबाट पनि उपदेश मिलेको उनी तात्कालीन विभक्त भएका वाइसे चौविसे राज्यलाई एउटै बनाउने विशाल वा अखण्ड नेपालको अभियानमा लागेर सम्पूर्ण विभक्त राज्यलाई एउटै राज्यमा गाभेर विशाल नेपालको जग हाले । त्यसैले उनी नेपालका राष्ट्र निर्माता हुन् ।

नेपाल अधिराज्यको विभिन्न जिल्ला मध्ये पहाडी जिल्लामा गोरखा जिल्ला पनि एक मानिन्छ । यसको सिमानालाई हेर्दा पूर्वमा धादिङ जिल्ला पश्चिममा लमजुङ, तनहुँ जिल्ला उत्तरमा चीनको तिब्बत क्षेत्र दक्षिणमा चितवन र तनहुं जिल्ला रहेका छन् । गोरखा जिल्लामा विभिन्न भञ्ज्याङ र हिमालहरू पनि अवस्थित छन् । उत्तरमा ग्याला भञ्ज्याङ श्रृङ्गीहिमश्रृङखला, वौद्ध हिमाल दक्षिणमा त्रिशुली नदी पूर्वमा वुढी गण्डकी पश्चिममा, चेपे र मर्स्याङ्गी तथा मनाशलु हिमवत्खण्ड रहेको खोरखाको सिमाना हो ।

गोरखा जिल्लाको क्षेत्रफल ३६१० वर्ग कि.मी. छ । गोरखा जिल्ला २७°१५' देखि २८०°५" सम्म अक्षांश र ८४°२७ देखि ८४°४८' देशान्तरसम्म फैलिएको छ । गोरखा जिल्लाको उचाई २२८ मिटर देखि ८१६३ मिटर उचाइसम्म छ -गोखा जिल्लाको पार्श्व चित्र, २०६६) ।

गोरखा जिल्ला गण्डकी अञ्चल, पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र अन्तर्गत पर्दछ । यहाँ विभिन्न प्रकारको हावापानी पाइन्छ; जस्तै : उष्ण, समशितोष्ण ठण्डा तथा लेकाली हावापानी आदि ।

गोरखा जिल्लामा विभिन्न प्रकारका साना र ठूला हिमालहरू छन् । ती हिमालहरूको नाम र उचाइ मिटरमा निम्न वमोजिम प्रष्ट पारिएको छ ।

हिमालको नाम	**उचाइ (मिटरमा)**
वौद्ध हिमाल	६६७२
मनासलु (उत्तरमा)	७१५१
हिमालचुली (पश्चिम)	७५७२
नगाधि चुली	७८७१
हिमाल चुली	७८९५
मनासलु	८१६३

स्रोत : गोरखा जिल्लाको पार्श्व चित्र, २०६६ ।

गोरखा जिल्लालाई राजनैतिक विभाजनबाट हेर्दा यहाँ ३ वटा संसदीय निर्वाचन छुट्टाइएको छ । क्षेत्र नं. १ मा पर्ने - नगरपालिका एवम् गा.वि.स. हरू निम्न छन् :

१. नगरपालिका संस्था - १

२. गा.वि.स. हरूमा - नारेश्वर, ताप्ले, फिनाम, अश्राङ, वोर्लाङ वुकोट नाम्जुङ, मनकामना धैरुङ, वक्राङ, मकैसिङ् वक्राङ, ताक्लुङ्, ताङ्लीचोक, भूम्लीचोक फुजेल, दर्वुङ र घ्याल्चोक

यही क्षेत्र नं १ वटा नगरपालिका र १७ वटा गा.वि.स. रहेका छन् ।

यस्तै गरी क्षेत्र नं. २ मा २० वटा गा.वि.स. रहेका छन् । जस अन्तरर्गत देउराली, मिरकोट, च्याङली धुवाकोट, गाइखुर, छोप्राक, अँपिपिपल हर्मी पालुङटार, गाँखु, श्रीनाथकोट, जौवारी, थालाजुङ केरावारी हंसपुर खरीवोट, सिम्जुङ मुच्चोक र घ्याच्चोक रहेका छन् ।

त्यस्तै क्षेत्र नं. ३ मा २९ वटा गा.वि.स. हरू रहेका छन् । जस्तै : सौरपानी, वारपाक, स्वारा ताककोट, ताकुमामझ लाकुरीवोट, धावा, पाँचखुवा देउराली, पन्द्रङ, थुमी, आरुचनौटे,

आरूपोखरी, केरौजा काशीगाऊँ, उहिया, लाप्राक, लापु छेकम्पार गुम्दा, सिर्दिवास सामागाऊँ चुम्चेत, ल्हो, विही र प्रोक आदि रहेका छन् ।

२.२ गोरखा जिल्ला क्षेत्र नं. २ को परिचय

गोरखा जिल्लाको क्षेत्र नं. २ को सिमानालाई यसरी देखाउन सकिन्छ :

पश्चिममा - चेपे नदी

पूर्वमा - दरौदी

उत्तरमा - वौहक नदी र दुधपोखरी कुण्ड

दक्षिणमा - मर्स्याङदी नदी र तनहुँ जिल्ला

गोरखा जिल्लाको क्षेत्र नं.को आसपासमा वग्ने दरौदी चेपे र मर्ऱ्याङ्दी जस्ता ठूला नदीहरू छन् । यी नदीहरूले जिल्ला सिमाना र क्षेत्रको सिमाना छुट्याउने काम समेत गरेका छन् ।

गोरखा जिल्लाको क्षेत्र नं. २ मा पर्ने नदीहरू दुधपोखरीको निकाश भई वहने नदी चेपे हो । यो पश्चिमी सिमानामा बगेको छ भने रागीनास टारको पुछारमा पुगेर यो मस्याङ्दीमा मिसिएको छ । यसका अन्य सहायक नदीनालाहरूमा खार खोला र मिर्दी खोला र बोराङखोला (बोराङ भन्ने गाउँबाट आएकाले यसको नाम वोराङ खोला रहन गएको हो) यी नदीहरू लमजुङ जिल्लाबाट बगेर चेपेमा मिसिएको छ ।

यस्तै गोरखा जिल्लाको क्षेत्र नं. २ को पूर्वपट्टि दरौंदी बगेको छ । यो नदी रूपीनाला भञ्ज्याङमा सुरु भई मजुवा देउराली (गोरखा क्षेत्र नं. २) को पुछारमा आइ मर्स्याङ्दी खोलामा मिसिन्छ । गोरखा जिल्लाको विभिन्न सिमाबाट बहने नदीहरू चेपे, दरौंदी बुढी गण्डकी नदीहरू पनि मर्स्याङ्दीमा गई मिल्दछन् ।

गोरखा जिल्लाको क्षेत्र नं. २ अन्तर्गत २० वटा गा.वि.स.हरू रहेका छन् : यस क्षेत्रका गा.वि.स. हरूमा ४ वटा इलाकाहरू पर्दछन् ।

इलाका नं. ५	गा.वि.स.	क्षेत्रफल (वर्ग कि. मी.)
	देउराली	३१२६.९९
	च्याङली	२९६८.४३
	मिरकोट	२५२५.८३
	धुवाकोट	२०१३.०५

	गाइखुर	१८०७.९९
इलाका नं. ६	छोप्राक	२२९०.२८
	खोप्लाङ	२२३४.५६
	आँपपिपल	१६७२.४४
	हर्मी	१२१५.१९
	पालुङ्टार	२२३९.३०
इलाका नं. ७ (५ गा.वि.स.)	गाँख	१५७२.९१
	जौवारी	१९८०.९३
	थालाजुङ	१७९४.२५
	केरावारी	१४१८.३९
	श्रीनाथकोट	१९२६.९५
इलाका नं ८ (५ गा.वि.स.)	हंसपुर	१८१०.१४
	खरीवोट	५१३४.०८
	घ्याल्चोक	३२७९.०१
	सिम्जुङ	४५१२.०२
	मुच्चोक	१७८२.३०

स्रोत : गोरखा जिल्लाको पार्श्व चित्र, २०६६

यस शोधपत्रमा इलाका नं. ८ मा रहेका ५ वटा गा.वि.स. जस्तै हंसपुर खरिवोट, घ्याच्चोक, सिम्जुङ र मुच्चोक गा.वि.स. को मात्र अध्ययन गरिएको छ।

२.२ इलाका नं ८ मा पर्ने गा.वि.स. हरूको सङ्क्षिप्त परिचय

२.२.१ विषय परिचय

पहाडी जिल्लाहरू मध्ये गोरखा जिल्ला पनि एक प्रमुख र ऐतिहासिक जिल्ला मानिन्छ। गोरखा जिल्लाको क्षेत्र नं. २ को इलाका नं. ८ को हंसपुर खरिवोट घ्याच्चोक सिम्जुङ मुच्चोक यी ५ वटा गा.वि.स. हरू रहेका छन्। यी गा.वि.स. हरूमा कतै समथर भुभाग कतै चउर पाखापखेराहरू अवस्थित छन्। यहाँ खेतीयोग्य जमिन थोरै छ। वनवुट्यान पनि प्रशस्त छन्। यहाँका ५ वटा गा.वि.स. हरू मध्ये सिम्जुङ र मुच्चोक मध्ये पहाडी भागमा अवस्थित छ भने हंसपुर खरिवोट र घ्याच्चोक उच्च पहाडी भूभागमा पर्दछ। यहाँ हिउँदको समयमा हिमपात हुने गर्दछ। यहाँ विभिन्न जातजातिहरूको वसोवास छ। जस्तै : ब्राम्हण, क्षेत्री, गुरुङ्ग, तामाङ, सार्की,

दमाइ, कामी आदि जातिहरू वस्दछन् । यहाँको प्रमुख व्यवसायमा पशुपालन र खेतीपाती, फलफूल र तरकारी खेती पनि गर्दछन् । खरिवोट, हंसपुर र घ्याच्चोकको उत्तरी क्षेत्रमा ठण्डा हावापानी मध्ये भागमा दक्षिणी भागमा उष्ण हावापानी पाइन्छ । पशुपालनको लागि ठूला ठूला माडीहरू र घाँसे मैदानहरू पनि रहेका छन् । जहाँ घ्याच्चोक गा.वि.स. र खरिवोटका पशुपालकहरूले गाई, भैसी, भेडा आदि पशुपालन व्यवसाय संचालन गरेका छन् । यहाँका ९०-९५ प्रतिशत कृषकहरू कृषि पेशामा संलग्न रहेका छन् ।

हिमाली सौन्दर्य, तालतलैयाको अनुपम भण्डार विभिन्न झरना, खोला र खोल्साहरूले विभिन्न प्रकारका धुपी सल्ला, लाली गुराँस, देवदार लौठ सल्ला आदिका वृक्षहरूले यहाँको सौन्दर्यलाई अझ बढाएको छ ।

यस क्षेत्रमा रहेको अजिरकोट, सिरानडाँडा, नागेपोखरी पर्यटकीय दृष्टिकोणबाट मनमोहक छ । घ्याङघर (वौद्ध गुम्वा) र चिया बगान हेर्न र वनभोज जानको लागि उपयुक्त स्थलको रूपमा यो स्थल परिचित छ । यहाँको नागेपोखरी, निम्चेपोखरी, दुधपोखरी आदि प्रमुख कुण्डहरू हुन् । जनैपूर्णिमाको दिन दुध पाखेरीमा ठूलो मेला लाग्दछ ।

२.२.२ सामाजिक अवस्था

कुनै पनि स्थान वा ठाउँको वसोवास, रहनसहन, बोलीचाली, भेषभुषा र संस्कारको सामुहिक अवस्थालाई सामाजिक अवस्था भनिन्छ । प्रत्येक समाजमा विभिन्न प्रकारका चालचलन रहेका हुन्छन् । सामाजिक जीवनको विभिन्न पक्ष एवम् परिवेशसँग सम्बन्धित अनेक भेषभूषा, खानपान, धर्म, परम्परा आदिसँग सम्बन्धित अवस्था नै सामाजिक अवस्था भनेर चिनिन्छ । त्यसकारण चालचलन समाज बन्नका लागि चाहिने आवश्यक तत्व हो । यही चालचलन तथा रहनसहनबाट नै समाज तथा सामाजिक अवस्थाको सिर्जना भएको हुन्छ ।

गोरखा जिल्लाको क्षेत्रब नं. २ को इलका ८ मा विभिन्न जातजातिका मानिसहरू वसोवास गरेको पाइन्छ । यस सबैभन्दा बढी ब्राम्हण जाति र गुरुङ्ग जातिको बाहुल्य रहेको छ । तामाङ तथा शेर्पा तेश्रो ठूलो जातिको रूपमा रहेको छ । त्यस्तै क्षेत्री, नेवार, दमाई, सार्की, कामी, मगर जाति आदिको वसोवास छ ।

इलाका नं ८ को गा.वि.स. मध्ये हंसपुर गा.वि.स. मा वुधसिह, टुट्वान, मुलडाँडा आदि दक्षिणी क्षेत्रको गुरुङ्ग वस्ती घना छ भने उत्तरतर्फ ब्राम्हण जातिहरूको वसोवास छ । धाधिङगरामा नेवार जातिको वसोवास रहेको छ भने कामी, दमाइ, सार्की पनि उक्त गा.वि.स. को सवै क्षेत्रमा थोरै संख्या रहेका छन् ।

इलाका नं. ८ कै अर्को गा.वि.स. खरिवोट हो । यो गा.वि.स. क्षेत्रफलको हिसावले दुधपोखरी सम्म फैलिएको फराकिलो गा.वि.स. हो । यस गा.वि.स. को उत्तरी क्षेत्रमा वलाङ, खिम्पु, अपुन र सिस्ने रहेका छन् । यहाँ पुरै गुरुङ्ग र तमााङ जातिको वाहुल्यता छ भने दक्षिणी क्षत्रेमा भञ्ज्याङ, खरोवोट, साधी गाउँमा व्राम्हण बस्तीको वाहुल्यता छ । पूर्वी भेकमा पर्ने भिरकुना गुरुङ्ग वस्ती मात्र छ । भञ्ज्याङको उत्तरपट्टि सिमानामा केही थर भूजेल र सार्कीहरूको वस्ती रहेको छ ।

इलाका नं. ८ मा रहेको अर्को गा.वि.स. घ्याच्चोक हो । यसको सिमाना दक्षिण वालुवा दरौदी नदी किनार उत्तरमा नागेपोखरी, रामभञ्ज्याङसम्म फैलिएको छ । यहाँ पुरै वडाहरूमा गुरुङ्ग जातिको वाहुल्यता छ भने कुनै कुनै स्थानमा तमाङ जाति वसोवास गरेको पाइन्छ ।

यस गा.वि.स. को मिलिम, वालुवा, माथर, घ्याच्चोक गाउँ जहाँ २ वटा वडा छन्, वाँसवोट, घ्याच्चोक वेसी, तुर्ती र धनसिरा यी सम्पूर्ण वडा गुरुङ्ग वस्तीले भरपुर छ ।

यस इलाकाको अर्को गा.वि.स. सिम्जुङ गा.वि.स. हो । यो गा.वि.स. को उत्तरी क्षेत्रमा पर्ने सिरानडाडा तमाङ र शेर्पा जातिको वाहुल्यता रहेको छ । सिरानडाँडा समेत सिम्जुङ गा.वि.स. को अर्को वडा ताप्ले यहाँ पनि तमाङ जातिको वाहुल्यता रहेछ भने महाभीर, पात्ले सिम्जुङ, हरेन घडेरी, गोगनपानी, वाँभ्फे, डाँडा गाउँ यी वडाहरूमा गुरुङ्गको वाहुल्यता रहेको छ । पोखराटारमा मगरहरूको वस्ती ठूलो छ । भ्याँवा गाउँमा पर्ने गैरीगाउँ इनार पानी, खत्री गाउँ, डाँडाटोल, लामिछाने गाऊँ भनेर चिनिने स्थानहरूमा व्राम्हणहरूको वाहुल्यता छ । यस क्षेत्रमा सार्कीहरूको संख्या पनि बढी नै छ । सिरुवारी भन्ने स्थानमा दमाईं र सार्कीहरूको कम वस्ती छ ।

त्यस्तै इलाका नं. ८ मा पर्ने अर्को गा.वि.स. मुच्चोक गा.वि.स. हो । मुच्चोक गा.वि.स. पनि विभिन्न जातजातिको आश्रयस्थल मानिन्छ । मुच्चोक गा.वि.स. मा ब्राह्मण जातिको वाहुल्यता बढी छ भने दोस्रो संख्यामा गुरुङ्ग जाति रहेका छन् । तस्रो स्थानमा तमाङ जाति पर्दछन् । त्यसपछि मगर, सार्की, कामी, दमाइ, भूजेल लगायतका जातजातिहरू पनि यस गा.वि.स. मा रहेका छन् ।

यी सम्पूर्ण जातजातिहरूको भाषा र भेषभूषा आ आफ्नै पाराको छ । धर्म संस्कार पनि आफ्नै परम्परा अनुसार गर्ने चलन छ । विशेष व्राम्हण, क्षेत्री, दमै, कामी, सार्की जस्ता जातिहरूले नेपाली भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने गरेका छन् । नेपाली भाषालाई नै उनीहरूले मातृभाषा बनाएका छन् भने गुरुङ्ग, शेर्पा मगर, तमाङ र नेवारहरूले आ आफ्नै भाषा प्रयोग गरेको पाइन्छ ।

यस क्षेत्रका मानिसहरूको लवाइ तथा भेषभूषामा पुरुषहरू, कछाड, कट्टु (जाङ्गे), दौरा सुरुवाल, कमिज, भोटो, कछाड, सर्ट, पाइन्ट लगाउँछन् भने महिलाहरूले चोलो, घलेक, लुङ्गी, ब्लाउज, साडी, धोती, गुनियो पटुका, कुर्ता सलवार, टि सर्ट, स्कट आदि लगाउँछन् । आजकाल पश्चिमी सभ्यताको नक्कल गरेर केटाकेटीहरू जिन्स पाइन्छ र टि सर्ट लगाउने गर्दछन् ।

२.२.३ आर्थिक अवस्था

गोरखा जिल्ला क्षेब नं. २ को इलाका ८ का अधिकांश भूभाग पाखा पखेरा, पहाड र पहराहरूले ढाकेको छ । यस क्षेत्रको मुख्य पेशा कृषि नै हो । यहाँका अधिकांश जनता कृषि कार्यमा ने आधारित छन् । यस क्षेत्रमा विशेष गरेर धान, मर्कै, कोदो, गहुँ, तोरी, आलु आदि बालीहरू यहाँ उत्पादन हुन्छन् । सिंचाइको राम्रो प्रबन्ध नभएकोले अन्य क्षेत्रको जस्तो यो क्षेत्रमा त्यति राम्रो भएको पाइदैन । उत्पादन गरिएका अन्नबालीहरू आफू नै ठिक हुने भएकोले अन्नबाली विक्री वितरण गरेर आर्थिक लाभ लिन सक्ने अवस्था छैन । यहाँका मानिसहरूले अन्नवाली फलफूल खेती र तरकारी बालीको खेती गर्ने गरेको पाइन्छ । यहाँका मानिसहरू तरकारी, फलफूल खेतीहरूलाई भन्दा अन्नवाली र पशुपालन व्यवसायलाई बढी मह□व दिएको पाइन्छ । पशुपालनको पहिले पहिले स्थानीय गाइ, भैसी, बाखाहरू मात्र पालिन्थे भने अहिले कृषकहरूमा उन्नत मल विउ, उन्नतजातका गाई, भैसी, बाखा पालनको लागि जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, कृषि उपशाखा कार्यालय र जे.टि. र जे.टि.ए. हरूका कारण पशुपालन लगायत कृषि कार्यक्रममा केही विकास भएको पाइन्छ । गोरखा क्षेत्र नं. २ को इलाका नं ८ क्षेत्रमा बजारको रूपमा एक भच्चेक बजार वालुवा वजार र ढोडेनी बजार भ्रयाल्ला बजार र चनौटे हाल कच्ची बाटो संचालनमा आउन थालेपछि बजार विस्तार केही बढ्दै जान लागेको छ । बाखापालन, कुखुरापालन, भैसीपालन गरेर मासु तथा दही, ध्यू उतपादन गरेर पनि यो विक्री गर्ने ठाउँ छैन । यसरी किसानहरूले आफूले उतपादन गरेको दुध, मही, ध्यू खाने र केही वेचविखन गर्ने गरिन्छ ।

हाल आर्थिक उन्नति गर्ने काममा अलैची खेतीको विकास र विस्तार यस इलाकाको २ वटा गा.वि.स. मा अत्यधिक बढ्दो छ । हसंपुर खरिवोट यस खेतीतर्फ आकर्षित छ । भिरालो सिमे र चिस्यान भएको जमिन जहाँ धान खेती लगाउँदा भन्दा अलैची खेती गर्दा उत्पादन र आम्दानीमा धेरै फाइदा हुने भएकोले हाल त्यस भेगका जनता यस खेतीतर्फ आकर्षित भएका छन् । प्रत्येक वर्ष यस इलाकामा कृषकहरूले अलैचीबाट धेरै आर्थिक उन्नति गरेको पाइन्छ (गोरखा जिल्लाको पार्श्व चित्र, २०६६) ।

२.२.४ धार्मिक अवस्था

यस क्षेत्रमा सवभन्दा हिन्दू धर्म मान्ने जनसंख्या बढी छन् । भने दोस्रो स्थानमा वौद्ध धर्म मान्ने व्यक्तिहरू पर्दछन् । हिन्दू धर्म मान्नेहरूमा व्राम्हण, क्षेत्री, दमाइ, सार्की, कामी आदि हिन्दू धर्म मान्दछन् भने खासगरी वौद्ध धर्म शेपा, मगर, गुरुङ्ग, तमाङ जातिमा बढी देखिन्छ । यी वौद्ध धर्म मान्ने जातिहमहरूले पनि हिन्दू धर्म अन्तरगतका चाडपर्वहरूलाई उत्तिकै महत्व दिने गर्दछन् । यहाँका मानिसहरूमा धार्मिक सहिष्णुता कायम रहेको पाइन्छ । हाल क्रिश्चियन धर्म मान्ने मानिसहरूको संख्या पनि बढ्दै गएको देखिएको छ ।

यस क्षेत्रमा मानिसहरूको सामाजिक संस्कारहरूमध्ये अधिका.श संस्कार हिन्दू परम्परा अनुसार नै चलेको पाइन्छ । व्राम्हण, क्षेत्री, अन्य जातिहरूमा पनि न्वारान, पास्नी, व्रतवन्ध, विवाह, मृत्यु संस्कार व्राम्हण, पुरोहित गराउँछन् । विशेष व्राम्हण, क्षेत्री आदि जातिमा जन्म, सूतक तथा महिनावारी (रजस्वला) बार्ने गरेको पाइन्छ भने अन्य जातिहरूमा भने यसी सूतक र महिनावारी बार्ने प्रचलन छैन । गुरुङ्ग जातिले न्वारान, पास्नी, पुटपुटे र छेवर विवाह संस्कार, मृत्यु संस्कार आफ्नै संस्कार अनुसार गरेको पाइन्छ । गुरुङ्ग जातिको एक रमाइलो संस्कार मध्ये 'रोदी' पनि एक हो । गुरुङ भाषामा 'रो' भनेको सुत्ने र 'दी' भनेको घर हो । गुरुङ समाजको रमाइलो गर्ने संगम स्थल रोदी हो । दिनभरी आ-आफ्नो काम गरी गाउँका युवायुवतीहरू साँझमा रोदीमा भेला भएर नाचगान ठट्टा रमाइलो गरी मनोरञ्जन गर्दछन् । रोदीघरमा रातभरी जुवारी (दोहोरी) खेलेर दिनभर भएको थकाई वा तनावलाई हटाउने काम गर्दछन् ।

दसैं, तिहार, तीज र अन्य चाडपर्वहरू सबै जातिले मनाउँछन् । व्राम्हण जातिको लागि जनैपूर्णमा एक महत्वपूर्ण पर्व मानिन्छ । श्रावण संक्रान्ति, पूर्णमा, औसी, अरु जातिले पनि मनाउने वा वार्ने गर्दछन् । गुरुङ्ग, मगर, तमाङ तथा अन्य जातजातिरुले स्थानीय देवदेवीमा बढी विश्वास राख्ने गर्दछन् । यिनीहरू चण्डी, देउराली, सिभेभूमे, झाँक्री, मंगेर, वनस्खण्डी, भूत पिचाश, मसान आदिलाई कुखुरा, सुँगुर, वोका, आदिको वली दिन्छन् । यिनीहरू ढुङ्गाको थान बनाएर पूजा गर्दछन् । लामा, धामी, झाक्री, बोलाएर विरामी निको पार्नको लागि देउता बस्ने प्रचलन पनि छ । यसरी झाक्री कामेर जे जे भन्छ - भनेको मूताविक विरामीका परिवारले तत्काल अक्षता उठाएर यो दिन वा वार पारेर तिमीलाई भोग दिउँला, पूजौला, विरामीलाई दुःख नदेउ, आजदेखि यही अक्षतामा सरेर वस भन्छन् र उपयुक्त दिन ठहऱ्याई भोग दिने वा मन्साएर पूजागर्ने गर्दछन् । व्राम्हण जातिले भने अन्य देवी देवता र कूल देवताको पूज ागर्ने गरेको पाइन्छ । यहाँका गुरुङ्ग जातिले आफ्नो छुट्टै सांस्कृतिक पहिचान गराउने पर्वहरूमा ल्होसार, वैशाख पूर्णिमा (चण्डी पूर्णिमा) दसहरा (दशैं) आदि जस्ता चाडपर्वहरू मनाएको पाइन्छ । यस्तै गुरुङ जातिका जुनसुकै पर्वमा पनि

सोह्रठी (सोरठी) घाटु नृत्य गरी रमाइलो गरेको पाइन्छ । गुरुङ्ग जातिमा प्रेम विवाह, गन्दर्व विवाह, मागी विवाह गर्ने प्रचलनहरू छन् । यस क्षेत्रमा नेवारको वस्ती ज्यादै थोरै छ । उनीहरू हिन्दूधर्म मान्दछन् । जनैपूर्णिमाको भोलिपल्ट गाइजात्रा देखाउने उनीहरूको चलन यस क्षेत्रमा पनि विद्यमान छ । मृतक आत्माप्रति श्रद्धाञ्जलि तथा चीरशान्तिको कामना गर्दै मानिस मरेको घरबाट गाइलाई सिंगारेर निकाल्ने चलन छ । उनीहरूले त्यसदिन लाखे नचाउने र रमाइलो गर्ने परम्परा पनि अंगाली आएका छन् ।

२.२.५ शैक्षिक अवस्था

हाल यस क्षेत्रको विद्यमान शैक्षिक स्तरलाई हेर्दा विद्यालय सुधार कार्यक्रम ९क्क्ष्ए०ले परिमार्जन गर्दै कक्षा १ देखि ८ सम्म आधारभूत तह र ९ देखि १२ कक्षासम्मलाई माध्यमिक तहमा लैजाने गरी योजना तयार गरेको छ । जि.शि.का. गोरखाले यस क्षेत्रको शैक्षिक कार्यक्रमको कार्यान्वयन तथा अनुगमन निरीक्षणको काम गर्दछ । यस क्षेत्रका जनताहरूमा करिब ६२ प्रतिशत जनताले शिक्षा प्राप्त गरिसकेका छन् । यस क्षेत्रमा आमाबाबुको सोच आफ्ना बालबालिका प्रति सकारात्मक रहेको पाइएको छ । छोराछोरी पढाउनुपर्छ भन्ने मान्यता अभिभावकमा भएकोले विद्यार्थीहरू पठनपाठनबाट बञ्चित भएका छैनन् । यस क्षेत्रमा ३ वटा उच्च मा.वि. र ३ वटा मा.वि. तहसम्मको पढाइ हुन्छ । ती मा.वि. तथा उच्च मा.वि.हरूमा

१. श्री ज्ञान ज्योति उ.मा.वि., हंसपुर

२. श्री प्रभा मा.वि., खरीवोट

३. श्री धनसिरा मा.वि., घ्याच्चोक

४. श्री हिमालय उ.मा.वि., सिम्जुङ

५. श्री चतुर्माला उ.मा.वि., मुच्चोक

६. श्री तारा चन्द्र मा. वि., मुच्चोक

यसैगरी अन्य माध्यमिक विद्यालयहरूलाई १०+२ मा लैजाने अवस्था चलि नै रहेको छ । यस क्षेत्रमा उच्च शिक्षा हासिल गर्न वा स्नातक तहसम्मको पढाइको लागि उपयुक्त र उल्लेख्य क्याम्पसहरूको अभाव छ । त्यसैले उच्च शिक्षा हासिल गर्नको लागि देशको विभिन्न सहरतर्फ धाउनु पर्ने हुन्छ ।

२.३ निष्कर्ष

गोरखा जिल्ला र यस जिल्ला अन्तर्गत पर्ने क्षेत्र नं २ को इलाका नं. ८ को भौगोलिक अवस्थाको साथै त्यहाँको सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक र शैक्षिक अवस्थाको परिचय दिने उद्देश्यले यस अध्यायलाई सक्रिय बनाएको छ । यस इलाकाको सिमाना पूर्वमा दरौदी नदी पश्चिममा चेपे नदी उत्तरमा दुधपोखरी र दक्षिणमा स्याङदी खोला र वुधसिंहटार रहेको छ । गोरखाको अन्य इलाकामा जस्तो यो ८ नं इलाकामा विकासका लहरहरू पुग्न सकेको छैन् । यहाँको सामाजिक अवस्थालाई हेर्दा विभिन्न रहन सहन, भेषभूषा लवाइखवाइ, खानपान, धर्म परम्परा, आफ्नै समूह र जात विशेषको रहेको छ ।

यहाँको आर्थिक अवस्थालाई केलाउँदा पहाडी भू-भाग, भिरालो जग्गा, कम उब्जाउ भूमि भएकाले कम उत्पादन हुने गर्छ । कृषि नै यस क्षेत्रको मूख्य पेशा रहेकाले सबैजसो किसानहरू कृषिकार्यमा संलग्न त कोही पशुपालन कार्यमा समेत व्यस्त देखिन्छन् । यहाँका मानिसहरू विशेष गरेर हिन्दू र वौद्ध धर्म मान्ने गर्दछन् । ब्राह्मण क्षेत्री आदि हिन्दू धर्म मान्दछन् । हिजोआज छिटफूटरूपमा क्रिस्चियन धर्म मान्ने व्यक्तिहरू पनि यस भेगमा देखिएको छ । विशेष गरी नेपाली (सार्की) जाति अहिले यस धर्म प्रति बढी आकर्षित देखिएका छन् ।

यस क्षेत्रको शैक्षिक अवस्थाको कुरा गर्दा सबै गा. वि. स. मा कुनै मा २ वटा र कुनैमा १ वटा मा. वि. /उ. मा. वि. संचालन भएको छ । उत्तरी भेगमा रहेका विद्यार्थीहरूलाई साक्षर बनाउने उद्देश्यले संचालन भएको यी विद्यालयहरूले उचित शिक्षा प्रदान गर्दै आइरहेका छन् । यस क्षेत्रको शैक्षिक अवस्था अन्य क्षेत्रको तुलनामा त्यति विकास हुन सकेको देखिदैन । यहाँ पुरानो संस्कार रितिरिवाज धर्म संस्कृति र संस्कारलाई यहाँका जनताले त्यागेका छैनन् ।

तेस्रो परिच्छेद

लोकगीतको सैद्धान्तिक परिचय

३.१ विषय प्रवेश

लोकसाहित्य विभिन्न विधाहरूमध्ये लोकगीत एक प्रमुख विधा हो । लोकगीतलाई साहित्यको महत्वपूर्ण पाटोको रूपमा स्वीकार गरिएको छ । वास्तवमा लोक शब्द 'लोक' दर्शन धातुमा 'धञ' (अ) प्रत्यय लागेर बनेको छ । यसको अर्थ हुन्छ - जनसाधारण वा सर्वसाधरण । यो शब्दको अर्थ अन्य रूपबाट पनि भएको पाइएको छ । जस्तै : भूलौक भूलोक जस्ता शब्दमा र इहलोक र परलोक जस्ता अर्थमा पनि प्रयोग भएको पाइएको छ । लोकगीत अङ्ग्रेजी शब्दको फोक (Folk) बाट बनेको छ र यसको अर्थ पनि जनसाधारण नै हो ।

लोकसाहित्य अंग्रेजी फोक लिटरेचर शब्दको समान रूपमा प्रयोग भएको छ । जसको अर्थ हुन्छ, जनसाधारण अथवा मौखिक परम्पराबाट निर्माण भई संरक्षण र हुर्किदै आएको साहित्य । लोक जीवनको तीता मीठा कटु अनुभव र अनुभूतिहरूको संयुक्त सहज अभिव्यक्ति जहाँ शास्त्रीय बन्धन र कलात्मक सचेतता हुदैन त्यो नै लोकसाहित्य हो । श्रुति परम्परा बाँध्ने अलिखित विधा हुनाले लोक साहित्यमा रचनाकारको अज्ञात हुन्छ । हालसम्म लोक साहित्य लोकको गहनाको रूपमा रहेको छ ।

लोकगीत, लोक साहित्यको प्रमुख विधा हो । लोकसाहित्य अन्तर्गत कतिपय विधाहरू लोप भइसकेका र कतिपय हुने अवस्थामा छन् भने लोकगीत दिनानुदिन प्रगतिको बाटोतर्फ उन्मुख छ ।

प्राकृतिक मनोरम दृश्य, समसामयिक घटना प्रसङ्ग ऐतिहासिक दिग्दर्शन सामाजिक प्रवृत्ति तथा वैयक्तिक बानी व्यहोराको व्यापक चित्रण लोकगीतमा पाइन्छ । रति रागात्मक प्रेम कहानी, विरह व्यथा, वियोग, चिन्ता पारिवारिक सन्तुलनको अभाव, पिडा, दुःख दर्दको कारुणिक व्यथा, संघर्षको कारुणिक परिणति आघात, प्रतिघात सन्तुष्टि कुण्ठा आदि मनस्थितिबाट प्राय लोकगीतको सृजना भएको हुन्छ । लोक गीत मनोरञ्जनको सहचर हो जीवन र जगत्को गहिरो अनुभूति तथा मानवीय सिर्जना मानिने लोक ढुकढुकीलाई जति सुकै सभ्य सुसंस्कृत र शिक्षित व्यक्तिले पनि यसको उपेक्षा गर्न कठिन पर्छ, बल्कि आफै गुन्गुनाएर आफूले परम आनन्द लिने गर्दछ । लोक गीतले मानव हृदयमा जकडिएर रहेका तितामिठा भाव वा विचारलाई स्वरमा बदलेर मनलाई उमङ्ग र तरङ्गित तुल्याउने जमर्को गर्छ । लोकगीतमा जीवनको गहिरो सन्देश भरिएको हुन्छ, जसले गर्दा लोक गीत अझ जीवन्त र मार्मिक बन्न पुग्छ ।

लोक गीत उन्मुक्त अविरल ध्वनि र स्वतन्त्र आत्माबाट स्वत : निसृत हार्दिक उच्छवास हो । जसमा लोक आत्माको सामुहिक तथा सहज अभिव्यक्तिको साँचो र निश्छल उद्गार प्रस्फुटित भइ रहेको हुन्छ । यसमा लोकले मानववृद्धिको भित्री सौन्दर्य र मिठास प्राप्त गर्छ । लोकगीतको मिठो भाकाले प्रत्येक व्यक्तिको हृदयलाई स्पर्श गर्छ । गायकको गला र कलाले गर्दा यो जति पटक सुनि रहे पनि पत्यारलाग्दो, झर्को लाग्दो हुँदैन । लोकगीत राष्ट्रको ढुकढुकी हो । देशको उत्थान, पतन, सच्चा समाज सेवीको त्याग तपस्या, गाउँघरको शोषण अत्याचार कसैलाई भए गरेको दुराचार, हैरानी, भष्टाचार विकृति विसङ्गति, कुसंस्कार जीवनगत हर्ष विस्मात, आशा निराशा, सुख दुःख आदि समस्त अभिव्यक्तिको मूल माध्यम हो । व्यङ्ग्यात्मक तथा गेयात्मक लोकगीतको विशेषता हो । अतः समाजका शोषित पिडीत नरनारीहरू आफ्ना पिडापोखी हलुका बन्नको लागि बोलीचाली भन्दा गाएर नै आफ्नो मनका दुःख दर्द तथा खुसीहरू अभिव्यक्त गर्दछन् ।

विभिन्न लोक गीतमा मानव हृदयलाई खिच्ने र ग्रहण गर्ने क्षमता विद्यमान हुन्छ । मानवहृदयमा पर्न गएको स्थिति परिस्थिती तथा सुख दुःखका भावनालाई छानी ग्रहण गर्न सक्ने शक्ति हुन्छ । मुखबाट अभिव्यक्त गर्नासाथ यो फैलन शुरु हुन्छ । यसले धेरै झ्याङ्गिने अवसर प्राप्त गर्छ । पानीको मुहान जसतै यो पनि विस्तृत रूपबाट फैलिदै जान्छ । जसरी पानी मुहानबाट निस्केर खोला नदी हुँदै समुन्द्र बनेझै लोकगीत स्रष्टाबाट सृजित हुनासाथ फैलन थाल्दछ । त्यसैले लोकगीत विशाल समुन्द्र हो । अनन्त आकाश हो, यो अनन्त र असंख्य भावधारामा फैलन पुग्छ, प्रवाहित हुन्छ । यसको सिमा, स्वरूप यति नै भनेर यकिन गर्न सकिदैन । र पनि मानव सम्वेदन र प्राप्त अभिव्यक्तिमा आधारमा यसलाई प्रथमत : भाव प्रथा र गेयात्मक प्रधान गरी २ विधाका रूपमा चिनाउन सकिन्छ । लयात्मक अभिव्यक्ति पनि लोक साहित्यका अरु विधामा प्राप्त गर्न सकिन्छ । खासगरी लोकगाथा लोकनाटक गेय गुण प्रधान हुन्छन् भन्ने विश्वासको आधार नभएमा यिनीहरको विस्तृत अंश प्राप्त नभएमा सिमित अंशमात्र प्राप्त हुन गएको अवस्थामा त्यस्ता अंश लोकगीतमै रहन सक्ने देखिन्छ ।

३.२ लोकगीतको परिभाषा र स्वरूप

लोकगीतको परिभाषा दिन त्यति सरल र सहज नभएकै परिप्रेक्ष्यमा विभिन्न समयमा विभिन्न विद्वानहरूले यसको परिभाषा दिने प्रयास गरेका छन् । लोकगीतका केही परिभाषा तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

- लोकगीत उन्मुक्त गलाको अविरल ध्वनि या स्वतन्त्र आत्माबाट स्वत : निसृत हार्दिक उच्छवास हो (थापा, २०१६ : १४४) ।

- लोक गीत समाजको ऐना हो र लोकगीत नै जातिको टेवा हो (लोहनी, २०२२) ।
- धर्तीका काखमा सुखदुख भोग्दै रमाएका असंख्य जनताका हृदयमा कलकलाउने र तिनका सुरिला कष्ठमा सल्वलाएने अविच्छिन्न तथा सहज गीति प्रवाह नै लोकगीत हो (पराजुली २०५७ : ७०) ।
- लोकगीत मानव हृदयमा रहेका प्रेम, करुणा, आशानिराशा, हर्ष, पिडा आदिको अभिव्यक्ति हो (बन्धु, २०५८ : ११५) ।
- लोकगीत लोकको गति हो । जुन जनसाधारण मै हुर्कीबढी परिपक्कव भई सिर्जित भएको रचना हो (पराजुली, २०६३ : १९) ।
- अपरिचित जनसमुदायद्वारा गीत संयोजना गरिएको मौखिक रूपले एकपुस्ताबाट अर्को पुस्तामा सर्दै जाने रचनालाई लोकगीत भनिन्छ (न्यू इन्टर नेशनल इङ्लिश डिस्नेरी) ।

यी माथिका परिभाषालाई निरूपण गर्दा वास्तवमा लोकगीत भनेको मानव मात्रको स्वतन्त्र आत्माबाट प्रस्फुटित सुखदुःख, हर्षपीडा, प्रेम-करुणा आदिलाई विषयवस्तु बनाई परम्परादेखि अविरल चल्दै र परिवर्तित हुँदै आएको पवित्र अभिव्यक्ति हो । जुन बालबालिका, तरुणतरुणी, ठिटाठिटी, वुढावुढी सबैको स्वरकण्ठमा लहराउँदै र झ्याङ्गिदै आएको रसपान हो हो भन्न सकिन्छ ।

३.३ लोकगीतको विशेषता

क) लोकगीतको रचना गर्ने व्यक्ति र रचना गरिएको समय अज्ञात हुन्छ । लोकगीत कसले र कहिले रचनागरेको हो भन्ने जानकारी हालसम्म प्राप्त भएको छैन । प्राचीन कालदेखि नै परम्परागत रूपमा चलेर आउने हुँदा यसको यो सामान्यीकरण भई तिथिमिति, र रचना गर्ने व्यक्ति अज्ञात रहन गयो । यो जाति विशेषको लागि भाषामा संरक्षित हुन्छ ।

ख) लोकगीत मौखिक वा श्रुतिपरम्परामा आधारित हुने हुनाले लिखित नभई अलिखित हुन्छ । यसलाई सङ्कलन र लिपिवद्ध गरेपछि यसको विकाश र परिवर्तनशील स्वभाव मासिन्छ र स्थीर र अपरिवर्तनशील बन्न पुग्छ ।

ग) लोकगीतमा सामुहिक अभिव्यञ्जन हुने भएकोले यसको निर्माण तथा विकास व्यक्ति विशेषबाट नभएर लोक समुदायबाट गरिन्छ । यसमा सामुहिक भाव वा अभिव्यक्ति तथा सामाजिक मूल्य मान्यता एवम् मान्यताको अभिव्यक्ति हुन्छ । लोकगीत व्यक्तिगत वा सामाजिक हुनु यसको विशेषता हो ।

घ) लोकगीत परिवर्तनशील हुन्छ । यो समय र स्थान अनुसार परिवर्तन हुने गर्दछ । यसमा गाउने परिवर्तन भनेको यसको परिमार्जित र विकास हो । प्राचिन, परम्परित हस्तान्तरणीय, मौखिक आदिका कारण लोकगीतमा समयसमयमा परिवर्तन आइरहने गर्छ ।

ङ) लोकगीत सरल र सहज हुन्छ । लोकगीतमा कुनै प्रकारको कृतिम नभई नैसिर्गक हुन्छ । साहित्यको अलंकार रसबाट टाढा रहन्छ । यसमा कुनै जटिलता असहज परिवेश र अस्वभाविकता रहेको हुदैन । यसमा मानव सभ्यता र संस्कृतिले सरल र सजावट रहित अभिव्यक्ति पाएको हुन्छ ।

च) यो लयात्मक तथा सङ्गीतात्मक दुबै हुन्छ । गेयता र सङ्गीतात्मकतालाई लोकगीतको जीवन्त पहिचान मानिन्छ ।

छ) यसमा स्थानिय पुनरावृत्ति हुन्छ । लोकगीतको आरम्भमा आउने पङक्तिलाई स्थायी टेक वा ध्रुवपद भनिन्छ । यस पुनरावृत्तिका कारण लोकगीतमा बढी लय र सङ्गीत उत्पन्न हुन्छ । यो कुनै प्रश्नोत्तर पनि हुन सक्छ ।

ज) लोकगीत मनोरञ्जनात्मक र उपदेशमूलक हुन्छ । मनोरञ्जनका साथै यसमा प्रत्यष वा अप्रत्यक्ष रपले शिक्षा, नैतिक उपदेश पनि रहेको हुन्छ । यसले मनोरञ्जन, शिक्षा ज्ञान र उपदेश सरलतरिकाबाट प्रस्तुत गर्छ ।

झ) लोकगीतको स्वभाव स्वच्छन्द हुन्छ । यसमा कुनै प्रकारको बन्धन स्वीकार्दैन र यो स्वत : फूर्त ढङ्गमा संरचित हुन्छ । यसले संगीत, लय आदिलाई स्वीकार गर्दैन वरु लोक व्यवहारलाई अँगाल्दछ ।

ञ) लोकगीत स्पन्दनशील हृदयको ढुकढुकीबाट निस्कने भएकोले मर्मस्पर्शी हुन्छ ।

ट) लोकगीतमा हार्दिकता वाहुल्यता हुन्छ । लोगकगीतमा वौद्धिक पक्ष भन्दा हृदयपक्षको प्रबलता रहन्छ । यसमा आत्मियता संवेदनशिलता र रागात्मकताको प्रचुरता पाइन्छ ।

ठ) लोकगीतलाई दोहोरीबाट प्रतिस्पर्धात्मक बनाउन पनि सकिन्छ । निश्चित विषयवस्तुमा रहेर दुई पक्ष भावनात्मक अभिव्यक्ति आदानप्रदान गर्न सकिन्छ । प्रश्नोत्रमा आउन सक्ने लोकगीतको प्रशन र उत्तर निकै कर्द जस्तै लाग्ने हुन्छन् ।

३.४ लोकगीतका तत्वहरू

कुनै पनि संरचनाको निर्माणका लागि आवश्यक पर्ने कुरालाई तत्व भनिन्छ । तत्व भन्नाले अङ्ग, उपकरण, घटक, अवयव, संरचक घटक आदि पनि भनिन्छ । आफ्ना तत्वहरूको आवश्यक स.गठन नहुँदा लोकगीत वा कुनै सिर्जनात्मक रचनाले साकार रूप नदिने भएकोले यिनको आवश्यकता अनिवार्य रूपमा रहेको छ । लोकगीतको संरचना निर्माण गर्दा आवश्यक पर्ने प्रमुख तत्वहरू निम्नबमोजिम छन् (बन्धु, २०५८ : १५) ।

३.४.१ भाव वा विचार

भाव वा विचारलाई सिर्जनात्मक कृतिको विषयवस्तु, मुल कथ्य वा अर्न्तवस्तु पनि भनिन्छ । लोकगीतमा लोकभावना र लोक अनुभवमा आधारित दुःख सुख, हर्ष विस्मात, प्रमपीडा, उज्यालो अध्यारो, आँसु हाँसो, विजय-पराजय, उन्नति अवनति, मिलन वियोग, व्यथा-वेदना आदिको सरल, सहज, स्वभाविक र प्रभावकारी उद्‌गार व्यक्त भएको हुन्छ । यसमा वैयक्तिक भाव वा विचारलाई महत्व दिइँदैन । यस्तै भाव वा विचार भए पनि त्यसको साधारणीकरण हुन्छ र त्यसले सामूहिक रूप लिन्छ (बन्धु, २०५८ : १५) ।

३.४.२ उद्देश्य

लोकगीतको प्रयोजनलाई उद्देश्य भनिन्छ । लोकगीतको सृजना निरुदेश्यीय नगरिने हुँदा प्रत्येक लोकगीतको केही न केही उद्देश्य अवश्य रहेको हुन्छ । उद्देश्य विनाको लोकगीत निरर्थक रचना मानिने हुँदा एउटा तत्वको रूपमा रहे तापनि कतिपय लोकगीतमा यो परोक्ष पनि हुन्छ । परोक्ष उद्देश्य गीतमै अन्तरनिहित भएर रहेको हुन्छ । प्राय गतिमा उद्देश्य पुछारतिर रहन्छ र त्यसलाई खोजेर निकाल्नु पर्दछ । नेपालीका अधिकांश लोकगीतको प्रयोजन शिक्षा दिने र ज्ञान बढाउने रहेको छ । साथै मनोरञ्जनको अभाव रहेको गाउँघरतिर लोकगीत नै मनोरञ्जनको साधन बनेको छ ।

३.४.३ भाषा

साहित्य एवम् लोकसाहित्यको माध्उम भाषा, लोकगीतको पनि माध्यम हो । लोकगीतमा लोकभाषाको प्रयोग गरिन्छ । त्यसैले यसमा झर्ी शब्द, स्थानीय शब्द र सग्ला शब्दहरूको वढी प्रयोग हुन्छ । भावनुकूल सरल, सहज शब्दावलीको प्रयोग यसको विशेषता हो । यसको भाषा अलङकृत तथा बढी कार्यात्मक नभई सादा प्रकारको हुन्छ । यसको भाषामा छन्दले भन्दा लय, गेयता र संगीतात्मकताले प्रधानता पाउँछ । यसमा सर्वसाधारणको भाषा प्रमुख भए पनि त्यो प्रभावकारी र आकर्षक हुन्छ । लोकगीतमा नेपाली झर्रा ठेट भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ । भाषा

सरल, सहज र मीठासपूर्ण हुन्छ । लय र तालले भाषालाई प्रस्ट्याउने गरिन्छ । त्यसकारण भाषा पनि लोकगीतको महत्वपूर्ण तत्व हो ।

३.४.४ शैली

लोकगीतको अभिव्यक्ति गर्ने तरिकालाई शैली भनिन्छ । यसमा अधिकांश लोकशैलीको प्रयोग भएको हुन्छ । लोक शैली अकृतिम र अजटिल हुन्छ । यसमा शैलीगत कृतिमता नभई सादापन रहन्छ । लाकको सहजतालाई लोकगीतको शैलीले छर्लङ्ग पार्दछ । शैलीका कारक एउटा लोकगीत अर्को लोकगीतबाट भिन्न हुने र आफ्नो परिचय देखाउन सक्ने हुन्छ । यसमा उच्च वा मध्यम शैलीको प्रयोग नभई साधारण शैलीको प्रयोग गरिन्छ । यो साधारण शैली लोक जीवन र लोकाभिव्यक्ति कै लोकप्रीय शैलीबनेको देखिन्छ । लोकगीतको रचनाकार अज्ञात रहने हुँदा अरुको शैली पनि सामूहिक शैली हुन्छ । लोकगीत सरल र सहज वाधारहित ढंगले अविरल वगिरहन्छ । यसमा मुख्यत भावपूर्ण शैलीको प्रयोग गरिन्छ । शैली भावलाई भाषामा अभिव्यक्त गर्ने, प्रकार विशेष भएकोले यसलाई लोकगीतका अनिवार्य तत्व मानिन्छ (बन्धु, २०५८ : १५) ।

३.५ लोकगीतको महत्व

लोकगीत लोकसाहित्यको समृद्ध विधा हो । सर्वधारण मानव हृदयका उद्‌गारद्धार, मानवसंस्कृतिलाई सुरक्षित गरेर राख्न सक्ने क्षमता लोकगीतमा रहेको हुन्छ । लोकगीतमा समाजमा रहेका धर्म संस्कृति, प्रचलन एवम् परम्परा भित्रिएका मात्र नभई लोक जनजीवनको ढुकढुकी समेत छचल्किएको हुन्छ । भाषाको प्रचार प्रसार र विकासमा लोकगीतले ठूलो महत्व राख्दछ र जनचेतना फैलाउने कामना समेत टेवा पुऱ्याएको हुन्छ । लोकगीतले देश विदेश र कुना काप्चामा बसेका सम्पूर्ण नेपालीको मर्म दुःख दर्दलाई समेटेर एकताको पक्षमा सुत्रपात गर्न र पारस्पारिक सद्‌भाव कायम राख्ने हुनाले पनि यसको महत्व रहेको छ ।

लोकगीत त्यो हो जुन कसैको दवाव, धन, वक्सिस र लोभमा समेत नपरी स्वयं दुःखित, उत्पीडित, आक्रान्त उद्धिगन, संभघ्रान्त त्रस्त जागृत प्रफुल्लित, हर्षित, संयुक्त र वियुक्त समेत जो कोही जाति, व्यक्ति, लिङ्ग, समाज, जिल्ला, गाउँ समेतमा नरनारीले कुनै पुस्ताको बन्धनमा नपरी बनाइएको हुन्छ (पन्त, २०४५ : १७) ।

लोकगीत कसैको पेवा, निजी स्वामित्व नभई यो सबैको साझा सम्पति हो । लोकगीतको क्षेत्र व्यापक र विस्तार छ । यो मौखिक रूपबाट परवर्तन हुँदै विभिन्न अवस्थाहरू पार गर्दैजाँदा जीवनको सरल र स्वच्छ र चोखो माया प्रेम पनि यसमा त्यत्तिकै रहेको हुन्छ । नेपाली लोकगीतका सङ्कलक लक्ष्मण लोहनी भन्दछन् "हाम्रो लोकगीतमा त्यो शक्ति र सामर्थ्यै छ जो करोडौ हृदय बोकेर आफ्नोपनको विकास गर्न सक्छ ।"

सरलपन सरसता मौलिकता र तिव्रता नेपाली लोकगीतका प्रमुख पक्षहरू हुन् भने लयात्मकता र स्वभाविकपन यसको गुण हुन् । जीवन र जगतको प्रतिबिम्ब प्रस्तुत गर्दै जीवनलाई उत्तम रूपबाट निहार्न खोज्नु लोकगीतको विशेषता हो । अतित वा वर्तमान जुनसुकै समय भए पनि त्यसमा देश र संस्कृति र राष्ट्रिय परम्परा यथेष्ट मात्रामा घुलमिल भएको हुन्छ । लोकगीतद्वारा सरल र सहज तरिकाबाट, युवापुस्ताका रोदन क्रन्दन, दिदीबहिनीका विरहका सुसेली वुढा आमाबुबाको जीवनमा भोगेका कटु अनुभवहरू, विदेश गई वस्न बाध्य युवासमूहको दुःख दर्द, राष्ट्रियताले ओतप्रोत भएका सुसेली, युवावर्गलाई जोश र जागर थप्न गाइएका गीतहरू आदि धेरै कुराहरू बुझ्न र अनुभव गर्न पाइन्छ । हृदयको उमङ्ग रोदन क्रन्दन एवम्म् मुस्कान र मायाप्रीतिका भावहरू पनि यसमा रहेको हुन्छ ।

नेपाली लोकगीत हरेक जातिवर्गको सुखदुःखको बोकेर लोक धुन र लोक बाजाका तालमा घन्किएको हुन्छ । उठ्ने, वस्ने, रमाउने, नाच्ने माया मोहनी लगाउने यथेष्ट विशेषताहरू नेपाली लोकगीतले बोकेको छ । नेपाली जातिले बोल्न र हाँस्न सुरुआत गरे पश्चात नै यसको विकासमा टेवा पुऱ्याएको छ । यसरी नेपाली लोकगीतलाई निरूपण गर्दा धार्मिक, ऐतिहासिक, सामाजिक सांस्कृतिक पक्षमा लोकगीतको महत्व उच्चतामा रहेको प्रष्ट देखिन्छ ।

३.६ लोकगीतको वर्गीकरण

लोकसाहित्य नेपालीहरूको मनको ढुकढुकीको रूपमा रहेको गहनतम विषय लोकगीतलाईसङ्कलन गरेर तिनको प्रकार स्वभाव र लयलाई खुट्याउन सहज छैन र पनि लोकगीतको वर्गीकरण गर्ने अरु आधारहरू पनि हुन सक्छन् । उदाहरणको लागि विधागत स्वरूप, गायकको जाति र संस्कार, उमेर, लिङ्ग आदि प्रस्तुति लय र भाका विषयवस्तुको छनौट र स्वभाव आदिलाई लिन सकिन्छ । लोकगीतको वर्गीकरण गर्न निम्न लिखित आधारहरू हुन सक्ने सम्भावना देखिन्छ (पन्त, २०४७ : १७) ।

३.६.१ स्वरूपका आधारमा लोकगीतको वर्गीकरण

स्वरूपको आधारमा हेर्दा लोकगीतलाई तीन प्रकारमा छुट्याउन सकिन्छ ।

१. आख्यान युक्त गीत २. आख्यान मुक्त गीत ३. फुटकर गीत ।

आख्यानमूक्त गीत भावप्रधान हुन्छन् र लय लघु आकारमा हुन्छन् भने आख्यान युक्त गीत विषय प्रधान हुन्छन् र लामा पनि हुन्छन् । यहाँ अध्ययनका लागि संकलित सामग्रीहरूमा आख्यानयुक्त गीतहरूको लम्बाइ पनि फुटकर गीतभन्दा लामो नपाइएको हुँदा तिनीहरूलाई पनि

लोकगीत कै एक अंश मानी वर्णन गरिएको पाइएको छ । फुटकर गति भने सानो आकारको यथार्थ भाव प्रधान एवम् रसपूर्ण पनि हुन्छ ।

३.६.२ जातिका आधारमा लोकगीतमा लोकगीतको वर्गीकरण

लोकगीतलाई जातिगत आधारमा पनि वर्गीकरण गरिएको पाइएको छ । भजन, चुड्का, वालुन आदि ब्राम्हन, क्षेत्रीले गाउँछन् । सोरठी, घाँटु, नचरी, (पाउदुरे) गुरुङ्ग, मगरले गाउँछन् । रत्यौली, तीज महिलाहरूले मात्र गाउँछन् र खाँडो र दाईगीत पुरुषले मात्र गाउँछन् ।

३.६.३ कार्यका आधारमा लोकगीतको वर्गीकरण

नेपालका विभिन्न गाऊँ र वस्तीहरूमा काम गर्ने समयमा पनि विभिन्न प्रकारका लोकगीतहरू गाइन्छन् । कठिन परिश्रम या विभिन्न कार्य सम्पन्न गर्दा पनि त्यहाँका मानिसहरूले आफ्नो थकाइलाई सजिलै भूल्ने गरेको पाइन्छ । परिश्रम गर्दा शरीरबाट धेरै पसिना बगिरहँदा पनि उनीहरूबाट सुरिलो लय वा स्वर सुन्न सकिन्छ । असारमा असारे गीत गाउँदा हली/रोपाहार, बाउसे आदि विभिन्न काममा लागेका व्यक्तिले विभिन्न शीर्षक (बोल) का गीतहरू गाउँछन् । धान रोप्दा, घैया गोड्दा, कोदो रोप्दा, धान गोड्दा, काट्दा, दाँई गर्दा विभिन्न गीतहरू गुञ्जिने गरेको पाइन्छ । राष्ट्रिय पर्वहरू जस्तै : दशैँमा मालश्री, तिहारमा देउसी भैलो आदि गीत गाउने गरेको पाइन्छ ।

३.६.४ उमेर अवस्थाको आधारमा लोकगीतको वर्गीकरण

केही गीतहरू उमेर तथा अवस्था अनुसार यस क्षेत्रका वासिन्दाले गाउने गरेको पाइन्छ । बालकहरूले वाल्यअवस्थाका बालगीतहरू युवायुवतीले प्रेम प्रसङ्गका गीतहरू विरह र विछोडका गीतहरू, ठट्यौला गीतहरू, भ्याउरे जुहारी ठाडोभाका चुड्का आदि गाएको पाइन्छ । वृद्धाभाकाको सुरुआत भएपछि धार्मिक भावले ओतप्रोत भएको धार्मिक गीत तथा भजन कीर्तन गर्ने काम गरेको पाइएको छ ।

३.६.५ प्रकृतिका आधारमा लोकगीतको वर्गीकरण

लोकगीतको मीठास व्यक्तिले प्रस्तुत गर्ने प्रस्तुतिमा निर्भर गर्छ । लोकगीत त्यसको रीतिरिवाज, चालचलन, संस्कार अवस्था ताल र प्रयोग हेरी प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । मादलका साथ गाइने खैंचडी, मजुराको साथ गाइने डम्फू ढोलक र मूरुमा गाइने, पञ्चैवाजाका साथ गाइने गीतहरू यहाँ सुनिन्छन् । वाद्यवादन विना गाइने सिलोक, जुहारी पनि यस क्षेत्रमा छिटफूट पाइएको छ ।

३.६.६ विषयवस्तुको आधारमा लोकगीतको वर्गीकरण

ऐतिहासिक धार्मिक सामाजिक विषयवस्तुलाई समेटेर गीत गुञ्जन भएको पाइन्छ । गीतमा सामाजिक परिवेशलाई प्रसङ्गवस उठान गरिएको पाइन्छ । विशेष गरी तीज, देउसी, झ्याउरे गीतहरूमा समाजमा भएको यथार्थ घटना, सामाजिक परिवेश, राजनैतिक उथलपुथल, विकृति विसङ्गति आदिलाई समेटेर गीतको विषयवस्तु बनाइएको हुन्छ । त्यस्तै इतिहासका घटनाहरूलाई समेटेर वीरगाथाहरू गाएको पाइन्छ । बालुन, घाटु, नचरी, सोरठी लोकगीतहरूले ऐतिहासिक घटनालाई समेटेको पाइन्छ । धार्मिक परिवेश भित्र रहेका गीतहरूमा भजन कीर्तन, भैलो, रत्यौली, मादल आदि गीतहरू पर्दछन् । भजन कीर्तनमा देवदेवता चौराली, सिमे भूमे, आकाश पाताल आदिको प्रसङ्ग आएको हुन्छ (पन्त, २०४७ : १७) ।

३.७ निष्कर्ष

विद्वानहरूको परिभाषालाई समेटेर हेर्दा लोकगीत डम्फू, झ्याली, मादल, करताल, खैँचडी, मुजुरा, बाँसुरी तथा मुरलीको धुनमा रोदीघरबाट गुन्जेका वा मेलापातबाट निस्कने मधुरयूक्त कण्ठबाट फुटेर आएको चोखो सङ्गीतमय झङ्कार नै लोकगीत हो । यो खुला आकाश उडान जस्तै स्वच्छन्द हुन्छ, कसैको दबावमा रहदैन, यो मुखबाट मुखरित हुनासाथ सारा गाऊँ सहरलाई समेत सेवन गर्न पुग्छ ।

अध्ययन क्षेत्रमा प्राप्त सामग्रीहरूलाई आधार मानेर यस शोधपत्रमा लोकगीतलाई निम्न लिखित वर्गमा विभाजन गरिएको छ :

१. संस्कार गीत २. कर्म गति ३. पर्वगीत ४. ऋतु गीत ५. अन्य गीत आदिलाई समेटेर अध्ययन गर्ने जमर्को गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेद

गोरखा २ नं. क्षेत्रको इलाका नं. ८ भित्रका लोकगीतहरूको वर्गीकरण र विश्लेषण

४.१ पृष्ठभूमि

गोरखा क्षेत्र नं २ को इलाका नं. ८ स्थित उत्तरी क्षेत्रमा रहेका हंसपुर, खरीबोट, घ्याच्चोक, सिम्जुङर मुच्चोक गा.वि.स. मा वहुसंख्यक गुरुङ्ग जातिको वाहुल्यता छ । सिम्जुङ, घ्याच्चोक, खरिवोट, मुचोक गा.वि.स. मा गुरुङ्गको पहिलो स्थान छ । हंसपुर गा.वि.स. मा गुरुङ्ग जाति आधार अन्य जाति आधा रहेको भू पू. गा.वि.स. सचिव नेत्र प्र. अधिकारीले बताउनु भयो ।

गुरुङ्ग, जातिले आफ्नो रीतिरिवाज, धर्म, संस्कृति तथा संस्कार अनुसार चाडपर्व, उत्सव पूजाआजा आदिमा गुरुङ्ग नाच गाउने र नृत्य गरी देखाउने परम्परा अझै कायम रहेको छ । यस्तो उत्सव, पर्व, पूजाआजा आदिमा सम्बन्धित व्यक्तिको घर वा मठ मन्दिर गुम्बा आदिमा गएर नचरी (पाङुदुरे) नाच्ने गरिन्छ । गुरुङ्ग सम्प्रदायमा बेला हुर्केर बसेकी युवतीको घरमा रोदी वस्ने र त्यहाँ नानीलो, ठाडोभाका, ख्याली, चुड्का, झ्याउरे आदि गीत गाई रमाइलो गर्दछन् । व्राम्हण, क्षेत्रीहरूले आफ्नो घरमा नारायण पूजा लगाउने र रातभर जाग्राम बस्नको लागि पाङदुरे (नचरी) नाच नाच्ने चलन छ ।

व्राम्हण क्षेत्रीहरूले पनि आफ्नो संस्कार अनुसारको भजन, वालन, मादल, मंगल आदि गीत गाउने गर्दछन् र सत्यनारायणको पूजा लगाइ भजन र बालुन चुड्का गीत गाएर जाग्राम बस्ने गर्दछन् । महिलाहरूले तीज गीत गाउँछन् । हरितालिकाको पर्व आउनु अगावै देखि तीजको गीत गाउने सुरु हुन्छ । तीजका गीतहरूमा मनको बह पोख्ने, सुखदुःख साट्ने सासु, श्रीमान, नन्द, देउरानी, जेठानी, आमाजु, सौता, विधवा, वालविवाह, दाइ, भाइ बाबुआमाबाट भोगेका पिडाहरू गीतको माध्यमबाट उजागर गर्दछन् ।

गोरखा इलाका नं. ८ को ५ गा.वि.स. मा गुरुङ्ग, व्राम्हण, क्षेत्री, तामाङ, शेर्पा, कामी, दमाइ, सार्की, मगर, नेवार आदि जातिहरूको वसोवास क्षेत्र मानिन्छ । यसरी गोरखा इलाका नं. ८ को पाँचवटै गा.वि.स. मा यी विभिन्न जातजातिले आ आफ्नै धर्म, संस्कृति, रीतिरिवाज तथा संस्कार अनुरूपको गीत गाउने र नाच्ने प्रचलन छ । दस कोसमा पानी बिस कोसमा वाणी फेरिन्छ भनेझैं लोकगीतलाई एक महत्वका साथ खोलाटोला, मेलापात, जात्राउत्सवमा नयाँ नयाँ भाकामा गीत घन्काउने गरेको पाइन्छ । यहाँका लोक सुस्केराको आ आफ्नै महत्व छन् । बोली, लय, स्थानीमाता स्वतस्फूर्त रूपमा छचल्केको गीतको लयबाट प्रष्ट थाहा पाउन सकिन्छ ।

४.२ गोरखाको क्षेत्र नं. २ अन्तर्गत इलाका नं. ८ मा प्रचलित लोकगीतको वर्गीकरण

अनुसन्धानको क्रममा यस अनुसन्धान कर्ताले सङ्कलन गरेको लोकगीतको प्रकृतिको आधारमा यस भेगमा प्रचलनमा रहेका गीतलाई संस्कार गीत, पर्व गीत, कर्म गीत, ऋतु गीत, बाह्रमासे गीत र अन्य गीत गरी ६ भागमा विभाजन गरिएको छ ।

४.२.१ संस्कार गीत

'संस्कार' को अर्थ 'दोष वा अवगुण हटाएर राम्रो पार्नु' वा 'पवित्र पार्नु' हो । अर्को शब्दमा भन्दा कुने पनि वस्तु विशेषको खराबीलाई टाढा पन्छाई असल रूपमा परिमार्जित गरी समाज सम्मुख प्रस्तुत गर्नुलाई संस्कार भनिन्छ (पं. पुरुषोत्तम अधिकारीबाट प्राप्त जानकारी) । हिन्दू समाजमा मानिस जन्मेदेखि मृत्युसम्म विभिन्न अवसर र अवस्थामा विभिन्न धार्मिक संस्कारहरू गरिन्छन् । यस्ता संस्कारहरूको आफ्नै शास्त्रीय विधान मात्रै हुँदैन, सामाजिक रीतिरिवाज पनि आफ्नै हुन्छ । प्रत्येक धार्मिक संस्कारका अवसरमा गाइने लोकगीतहरू यस्तै सामाजिक रिवाज हुन् । यस्ता संस्कारमा गर्भाधान पुसवन, सीमन्तोनयन, जातकर्म, नामकर्म, निस्क्रमण, अन्नप्रासन चूडाकरण, कर्णबेध विद्यारम्भ, उपनयन, वेदारम्भ, केशान्त, समावर्तन, विवाह र अन्तेष्टि प्रमुख छन् । नेपाली समाजमा यी सबै कर्म विधिविधान पूर्वक गर्ने गरेको पाइँदैन । सामान्य तथा बच्चा जन्मेका एघारौ दिनमा न्वारान गरिन्छ । कसैकसैले बच्चा पाँच वर्ष लागेपछि अक्षराम्भ गराउँछन् भने कसैले चूडाकरण, कर्णवेध, विद्यारम्भ, उपनयन, वेदारम्भ, केशान्त र समावर्तन जस्ता सबै कर्म एकैपटक सम्पन्न गर्दछन् र व्रतवन्धको नाम दिन्छन् । यस पछिका दुई कर्म भने विधिविधान पूर्वक नै गरिन्छन् । यस प्रकार हिन्दू समाजमा ब्राम्हण जातिमा सोह्र संस्कार छन् । नेपाली समाजमा चार या पाँच संस्कारमा सीमित हुन गएको पाइन्छ । हाम्रो समाजमा कतैकतै बालक जन्मेको छैँठीलाई संस्कार कर्मका रूपमा लिएको छैन । साथै छैठीमा गाइने संस्कार गीत पनि पाइँदैन । यी पाँच संस्कार मध्येमा पनि अन्तिम संस्कार उत्सवको रूपमा आउँदैन भने न्वारान र भात खुवाइ सामाजिक संस्कार भन्दा पारिवारिक संस्कारमा सीमित हुन्छन् । त्यसकारण नेपाली समाजमा सार्वजनिक रूपमा सामाजिक संस्कार दुई मात्र छन् । यहाँ गोरखा २ नं क्षेत्रलाई नियाल्दा पनि दुई प्रकारको सार्वजनिक सामाजिक संस्कारहरू भेट्टाइएको छ । तीन व्रतबन्ध र विवाह संस्कारहरू खास गरी व्रतबन्ध र विवाहको एकातिर संस्कारद्वारा जीवनका कुविचार असद्भावनालाई पन्छाइ परलोकप्रति उन्मुख गराउने प्रयत्न पनि गरेका हुन्छन् । प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष जुन रूपले भए पनि संस्कारहरूले हामीलाई जीवन उन्मुख सन्देश दिइरहेका हुन्छन् ।

हाम्रा व्रतबन्ध र विवाह संस्कार केवल भोजभतेर र उत्सव मनोरञ्जनका लागि मात्र होइनन् । यिनमा अन्धविश्वासको मात्रा मात्र छैन, यिने हामीलाई सदा सत्कर्मप्रति उन्मुख गराउने

प्रयत्न गरिरहेका छन् । मानिस जब आफ्नो कर्तव्य र कर्मप्रति उदासिन बन्न खोज्दछ, बाटो भुल्न थाल्छ, त्यतिखेर संस्कारले उसका ध्यान र कर्तव्यलाई उदवोध गराउने प्रयत्न गर्दछ । संस्कारले जीवन विकासका महत्वका विषयलाई सामूहिक र सामाजिक स्तरमा कायम गर्न मानिसलाई कर्तव्यप्रति सचेत गराउँछ । यदि हामीले संस्कारलाई भुल्यौ वा विर्स्यौ भने यसको अभावमा जीवन चक्रका घटनाहरू शारीरिक देनिक आवश्यकता जस्तै खल्ला तथा निरस हुन्छन् । अनि जीवन नै निर्जीव र रसरङ्गविहीन बन्न पुग्छ । संस्कारले हाम्रो विचार, विश्वास र गतिविधिहरूलाई पूर्णता दिने प्रयास गरिरहेका छन् । यस्ता गीतिधाराहरू जो सय वर्षदेखि लिएर हजारौँ वर्ष पुराना छन् र मुखमुखै श्रुतिको भरमा प्रचलित छन । तिनीहरू नै हाम्रा वास्तविक परम्परागत गीतिधारा हुन् ।

संस्कार गीत संस्कारको समयमा अनिवार्य रूपले गाइने गीत हो । परन्तु नेपाली समाजमा एकातिर परम्परागत संस्कारको प्रचलन अत्यन्त सीमित पाइन्छ भने अर्कोतिर संस्कारकर्ममा मङ्गल गीत गाउने प्रचलन पनि क्रमशः हट्दै गएको पाइन्छ । गाउँघरमा अत्यन्त मिहेनतका साथ खोजी नीति गर्दा मात्र व्रतबन्ध, विवाह, विशेष चाडपर्वका अवसरमा गाइने केही संस्कार गीतहरू प्राप्त हुन्छन् ।

गोरखाली समाजमा संस्कार गीतलाई माहल भनिन्छ । माहल शब्द संस्कृतको मङ्गल शब्दबाट बनेको हो । यसको अर्थ हो मङगल वा शुभकामना । माहल गीत व्रतबन्ध र विवाह जस्ता शुभकार्यमा गाइन्छ । यस्ता गीत महिलाहरूले गाउँछन् । जसलाई मडेली भनिन्छ । व्रतबन्ध वा विवाहको अवसरमा पण्डितले जुन जुन कार्य गराउँदछ, त्यस्ता प्रत्येक कार्य गर्दा महिलाहरू माहल गीत गाउँछन् । गोरखा २ नं. क्षेत्र इलाका न. ८ का ब्राम्हण महिलाहरूले तीज दसैं जस्ता चाडमा पनि माहल गाएको पाइन्छ । स्वरूपका आधारमा माहल गीतलाई आख्यानमुक्त गीत भन्न सकिन्छ । किनभने यिनीहरू भाव प्रधान हुन्छन् । जातिगत आधारमा हेर्दा माहल प्राय : ब्राम्हण, क्षेत्री र ठकुरी जातिको विवाह र व्रन्तबन्ध संस्कार कार्यमा गाउने गरिन्छ । यस्तै गरी माहल गीत बाजाविना गाइने गीत हो । यसलाई प्राय : प्रौढ महिलाहरूले गाउने गर्दछन् । यसको भाका लामो र घुमाउने किसिमको हुन्छ । विवाह र व्रतबन्धका प्रासाङ्गिक कार्य नै यसका विषयवस्तु हुन् । यसमा सामान्यत : शान्त र करुण रसको प्रधानता पाइन्छ । गोरखा क्षेत्र नं. २ को इलाका नं. ८ मा प्राप्त संस्कार गीतहरू :

४.२.१.१ व्रतबन्धका अवसरमा गाइने माहल गीतहरू

हिन्दू धर्म अनुसारका सोह्र संस्कारहरू मध्ये व्रतबन्ध एउटा महत्वपूर्ण संस्कार हो (पं. पुरुषोत्तम अधिकारीबाट प्राप्त जानकारी) । ब्राम्हण क्षेत्री र ठकुरी जातिमा यो संस्कार व्यापक रूपमा पाइन्छ । व्रतबन्ध नगरेको बालक कर्म नचलेको भनी हरेक देवकार्य र पितृकार्यमा अयोग्य

ठहरिन्छ । जन्मदाता आमाबाबु नै किन नहुन् यदि उसको व्रतबन्ध भएको छैन भने उसले काजक्रियामा सहभागी हुन पाउँदैन । त्यसै गरी व्रतबन्ध अगावै व्रतबन्ध गरेर बच्चा जन्मियो भने उक्त बच्चा आफ्नो बाबुको जातभन्दा एक तह तल झरेको मानिन्छ । त्यसैले व्रतबन्ध संस्कार हिन्दू समाजमा अनिवार्य हुन्छ । व्रतबन्धका मुख्य क्रिया हुन चेलीबेटीलाई आमन्त्रण गर्नु, जगिया बनाउनु, कसार बटार्नु, सामूहिक श्राद्ध गर्नु, बटुकको कपाल काट्नु, भिक्षा दान गर्नु, गायत्री मन्त्र सुन्नु, विद्या अध्ययनका निम्ति परदेश जानु आदि । यी सबै अवसरमा माहल गीत गाइन्छन् । परन्तु परम्परागत संस्कारमा आएको शिथिलताले गर्दा प्रतयेक कार्यमा गाइने माहल गीत उपलब्ध गर्नु कठिन बन्दै गएको छ । तैपनि अध्ययन क्षेत्रमा प्राप्त गीत यसप्रकार छ ।

४.२.१.२ जगिया लगाउँदा र गणेश बाट्दा गाइने माहल

व्रतबन्ध र विवाहको शुभकार्यमा अघिल्लो दिनमै जगिया बनाउने र कसार बाट्ने काम हुन्छ । कसार बाट्दा सबभन्दा पहिले भुटेको पीठोलाई खुदोमा मुछी गणेशको आकारमा डल्लो बनाइन्छ । यसैगरी सोही समयमा उखुको ढाँकमा दहीको ठेकी र भुँड्को अड्याई त्यसैमा केरा, साग, घिउ, माछा आदि बाँधेर भान्सामा राखिन्छ । यसैलाई भारबाहने भनिन्छ । यसरी भार बाँधेर गणेश बाटी सकेपछि तेह्र दिनभित्रका आफन्तहरूमा जुठो, सूतक आदि परेमा पनि उक्त शुभकार्य रोकिदैन । यस अवसरमा गाइने माहल गीत निम्नानुसार छ (पं. पुरुषोत्तम अधिकारीबाट प्राप्त जानकारी) ।

हे सगुन नै घरीपुर पाटनका भलो है
सगुन मै दिउँला किओइ किओइ
पालुङ्गोको साग, घिउ, गुण, दही माछा
दाइ बाजा शंखे घण्टे धौलै गृहमा
गणेश देव जीवो जनमे
हे सगुननै घरपुर पाटनका भलो है
दुलाह देव जीवो जनमे

यसरी यसको मूल भावलाई हेर्दा पूजा गर्दा, धार्मिक कार्यगर्दा शुरुमा गणेशको पूजा पहिले गर्ने प्रचलन रहेकोले हे गणेश हामीले शुभकायृ गर्न लागेका छौं, तपाई खुशी हुनुहोस्, तपाई जीवन्त जिउनुहोस, हाम्रा दुलाहा धेरै समय यस पृथ्वीमा जिउन् सबैको भलो होस भन्ने बुझिन्छ ।

४.२.१.३ पितृलाई निम्तो गर्दा गाइने माहल

हिन्दू समाजमा बिहे व्रतबन्ध जस्ता शुभकार्यमा आफ्ना दिवङगत पुर्खाहरूबाट आशीर्वाद प्राप्त गरी निर्विध्न कर्म सम्पन्न होस् भन्ने चाहनाले अम्युदय श्राद्ध गरिन्छ । यो माहल गीत यस शोधकर्तालाई पं. पुरुषेत्तम अधिकारीले उपलब्ध गराएका हुन् । यसरी श्राद्ध गर्दा एकातिर पण्डितद्वारा वैद्धिक कर्म वाचन गरी विधिवत् कर्म गराइन्छ भने यसै अवसरमा मडेलीहरू निम्न लिखित गीत गाउने गर्छन् (पं. पुरुषोत्तम अधिकारीबाट प्राप्त जानकारी) -

ओर्लन ओर्ल सुन पितृदेव

तिमीविनु शुभ यज्ञ शुभ नहो हे

यो मत्यृलोकको विरीतिथिति

देखन मैले सक्दिन हे

सासु धनै उठदी दयली कुल्वदी है

बाहुली गल्यो पिँडुला गल्यो

आउन म सक्दिन है

तिमरा पुत्र शुभ यज्ञ आँटे

बदुधनले निम्ति पठाइन है

बाहुली गलयो, पिँडुला गलयो

आउन म सिक्दन है

ओर्लन ओर्ल सुन पितृदेव

सितमीविनु शुभ यज्ञ शुभ नहो हे

मिरा पुत्रले सुनै लिस्नु लाउलान्

बहु धनले डोली पठाउलिन्

सुन लिस्नु ओर्लो, डोलीमा चढी

आयो नि आयो शुभ यज्ञमा

निम्तो गर्दा गाइने माहल

हे पितृदेव, तिमी स्वर्गमा छौ, तिमी विना यो शुभकार्य सम्भव छैन, त्यसैले तिमी पृथ्वीमा आउ, यो मर्त्यलोकको रित थिति मैले देख्न सक्दिन मेरो छोरोले सुनको लिस्नो पठाउला त्यहाँबाट ओर्लेर यस शुभ यज्ञमा आउनु भनि निम्तो गरिएको छ ।

हिन्दू संस्कारमा भान्जालाई देवताको रूपमा मान्ने चलन छ । भान्जाविना कुनै पनि कार्य पूरा नहुने विश्वास हाम्रो समाजमा छ । त्यसैले जुनकैि संस्कार कार्यमा पनि भान्जाको उपस्थिति अनिवार्य हुन्छ र भान्जालाई निम्तो गरिन्छ । यसरी निम्तो गर्दा गाउने माहल निम्न प्रकार छ ।

मामाको घरमा शुभ यज्ञ आँटे

जाउन बालै भानिज बोलाईइ ल्याऊ

कहाँ हो नि बाबा भनिजको गाउ ?

के हो नि बाबा भनिजको जाऊ ?

फलानो हो नि भनिजको गाउँ

फलानो हो नि भानिजको नाऊ

जाऊन बालै भाजिन बोलाई ल्याऊ

पालकीमा आयै भन्जा पलङमा बस है

यहाँ मामाको घरमा यज्ञ गर्ने निर्णय भएकाले मामाले कूनै व्यक्तिलाई भानिजलाई बोलाएर ल्याउ भनी अह्राएको छ । जाने मानिसले तिम्रो भानिजको गाऊँ के हो ? भानिजको नाम के हो ? भनि सोधेको छ र मामाले भानिजको नाम र गाऊँ बताइदिएको र सोही नाम र गाउ सम्झेर डाक्ने मानिस निम्तो गर्न गएको छ । अहिले जस्तो सञ्चारको विकास नभएकोले पहिले यस्तो चलन थियो भन्ने कुरा समेत यसबाट प्रष्ट बुझिन्छ ।

यस अवसरमा चेलीबेटीलाई पनि डाक्ने संस्कार हेरी खुवाउने, पियाउने, टीकाटाला गरी दक्षिणा, लुगाफाटा, गरगहना आदि दिने गरिन्छ । यसो नगरेमा चेलीको सराप आँसु लाग्छ र माइतीको समुन्नति हुँदैन भन्ने भनाइ पाइन्छ । यसमा गरिने निम्तोको प्रारम्भिक अंश एउटै हुन्छ, तर पनि अन्तिम अंश भने फरक फरक हुन्छ, जस्तै :

बाबाको घरमा शुभ यज्ञ आँटे

आउन बालै जाउन दिदी बोलाई ल्याऊ ।

कहाँ हो मि बाबा दिदीको गाउँ

के हो नि बाबा दिदीको नाउँ

फलाने हो नि दिदीको गाउ

जाऊन बालै जाउन दिदी बोलाई ल्याऊ

बाबो घरमा शुभ यज्ञ लाग्यो

हामी आयौ स्वर सवदलले हात लिइन तालो काख लिइन बालो

आइन् नि चेली आइन् नि है ।

यस्तै गरी बहिनी फूपु आदिलाई निम्तो गर्दा पनि माहल गीत गाइन्छ ।

संस्कार कपाल काट्दा गाइने माहल

धर्म शास्त्रहरूमा चुडाकरणका नामले परिचित संस्कारलाई नेपाली समाजमा कपाल काट्ने भनिन्छ । यो कर्म तीन, पाँच वा सात वर्षमा गर्नु पर्ने शास्त्रीय विधानमा पान्नछ तर नेपाली समाजमा भने व्रतबन्धका अवसरमा नै बालकको कपाल काट्ने प्रचलन छ । व्रतबन्धमा बटुकको कपाल मामाद्वारा काटिन्छ र कपाललाई भूइँमा झर्न नदिइकन आमाले थालमा थाप्ने चलन छ । यसरी कपाल काट्दा गाइने माहल निम्नलिखित छ ।

फलनामको छुरी लिई मुगा मोती राखी

काट मामा कुमारको केश

सुवर्णको थालीमा मुगा मोती राखी

थाप आमै सवर्णकै थाल

मामाले छुरीले मानिजको कपाल काट्ने कपाल सुवर्ण थालमा खसाउने, थाल आमाले थाप्ने चलन छ । कपाललाई भुइमा झर्न नदिने मान्यता छ । यसैगरी दोहोऱ्याई तेहऱ्याई कपाल काटेर नसकुन्जेल गाउने गरिन्छ ।

गुरुबाट मन्त्र सुन्दा गाइने माहल

गोरखा क्षेत्र नं. २ का विशेषता उत्तरी भेगमा बसोबास गर्दै आएका ब्राम्हण जातिका छोराहरूको व्रतबन्ध कार्य गर्दा गुरु मन्त्र सुनाइने चलन रहेको छ । हुन त यो संस्कार गोरखाका प्राय : सबै ठाउँहरूमा अवस्थित ब्राम्हण जातिका छोराहरूको व्रतबन्ध गर्दा गायत्री मन्त्र सुनाउने चलन छ । यसरी गायत्री मन्त्र सुनाउन लाग्दा अर्कातिर ब्राम्हण जातिकै महिलाहरू प्राय : व्रतबन्धकर्ताको आफन्तहरूबाट यो माहल गीत गाउने चलन छ । बटुकले गुरुबाट मन्त्र लिँदा

मडेलीहरू निम्न लिखित माहल गीत दोहोऱ्याई दोहोऱ्याई गाइरहन्छन् (पं. पुरुषोत्तम अधिकारीबाट प्राप्त जानकारी) -

स्वस्ति स्वस्ति बचन भन ममण्डित है बाजे

हामी लिन्छौ गुरु गुरुमन्तर

भिक्षादान दिँदा गाइने माहल

गोरखा जिल्लाको सबै ठाउँहरू जहाँ ब्राम्हण बस्तीहरू छन् त्यहाका ब्राम्हण जातिले आफ्नो पुत्रको व्रतबन्धमा गरिने विविध कार्यमध्ये भिक्षादान पनि एउटा प्रमुख कार्य हो । भिक्षा दानको समयमा बटुकले भिक्षा माग्दै हिँड्छ भने भिक्षा दान नसकिएसम्म मडेलीहरू निम्नलिखित माहल गीत गाइरहन्छन्-

कसले दियो बालै तिम्लाई पलासको लौरो

कसले दियो बैरागीको भेष ।

बाबाज्यूले दिए हाम्लाई पलासको लौरो

गुरुबाले दिए हाम्लाई वैरागीको भेष ।

भवति, भवति भिक्षा देऊ माता

मागी मागी भिक्षा देऊ माता

मागी मागी पाल्नु पऱ्यो गुरुबाबालाई

दशै घर माग्दाखेरि दशै मुठी भीक

कसै पालौं गुरुबाबालाई?

बाबु तिमीलाई पलांसको लौरो कसरले दियो । यो जोगीको भेष कसले दियो भनेर सोध्दा बाल भन्छन् - बाबाले पंलासको लौरो र गुरुबाले बैरागी भेष दिनुभयो भन्छ । मलाई भिक्षा दान देउ माता मैले मागेर गुरुबालाई पाल्नु पऱ्यो दश घर माग्दाखेरी दशमुढि भिख प्राप्त हुन्छ मैले कसरी गुरुबालाई पालुँ भनेर भनिएको छ ।

४.२.१.४ विवाहको अवसरमा गाइने माहल

विवाह हिन्दूहरूको सबैभन्दा ठूलो संस्कार मानिएको छ । यसलाई हाम्रो चलन चल्तीमा मात्र नभई षोडश संस्कारमध्ये पनि प्रमुख संस्कारको रूपमा लिन सकिन्छ किनभने समाज र पारिवारिक जीवनको मूल आधार नै विवाह हो । वैवाहिक संस्कारमा पनि हरेक कार्य गर्दा

पण्डितद्वारा वैदिक मन्त्र वाचन गरिन्छ भने मडेलीद्वारा सोही कार्य अनुरूपको गीत गाउने गरिन्छ । गणेश बाट्दा, पितृलाई निम्तो गर्दा, चेलीबेटी र आफ्नतहरूलाई निम्ता गर्दा गाइने माहल व्रतबन्ध र विवाहमा समान हुन्छन् भने दुलाहा अन्माउँदाखेरि दुलही भित्र्याउँदा सम्मका माहलमात्र विवाहमा फरक हुन्छन् । यस्ता माहल निम्न लिखित छन् (पं. पुरुषोत्तम अधिकारीबाट प्राप्त जानकारी) ।

दुलाहा अन्माउने बेलामा गाइने गीत

दुलाह अन्माएर साइत गरी दुलहीको घरमा पठाउने बेलाम दियो, कलश, गणेश, जिप्ती र मात्रिका पूजा गर्न लगाइन्छ र यसबेला आमाले छोराको निधारमा साइतको टीका लगाएर दही खान पनि दिइन्छ । यस असरमा मडेलीहरू मङ्गल यात्राको कामना गर्दै निम्नलिखित माहल गीत घन्काइरहेका हुन्छन् (पं. पुरुषोत्तम अधिकारीबाट प्राप्त जानकारी) ।

दियो पूजा गर बालै, कलश पूजा गर

गणेश पूजा गर बालै, जिप्ती पूजा गर ।

मात्रा पूजा गर बालै, जिप्ती पूजा गर

मात्रा पूजा गर बालै

सधैँ त बालै तिमी सूर्य हौ तेजथ्यौ

आज किन भयौ मलिनो ।

महनाले पुगेन कि कपडुले पुगेन

किन बालै भयो मलिनो

स्वस्ति, स्वस्ति वचन भन पण्डित है बाजे, हामी गर्छौं ।

भलो साइत

कमलको फलजस्तो, बालो अन्माइ पठाए

कहाँ पऱ्यो वारियातको बास ?

जनकपुरमा पऱ्यो आमा बरियातको बास

दियो, कलश, गणेश, जगिया, सबैपूजागर, सधै तिमी सूर्यको तुज झैं थियौं आज किन मलिनो ? गहना, कपडा के पुगेन मलिनो नबन, पण्डितबाजे असलबचन मन, अब हामी साइत

गर्छौं, सानो कमलको फुलजस्तो बालक अन्माएर पढाए परिवारको बास कहाँ हुन्छ ? जनकपुरमा भयो आमा वरियाताको बास भनेर दुलाहाले आमालाई भन्दछन् ।

जन्ती पर्सिने र वरणी गर्ने बेलामा गाइने माहल

विवाहमा जन्ती भएर जानेहरूलाई घरबेटी पक्षले फूल अक्षताले पर्सेर भित्र्याए पछि वरणी गर्दा दुलाहालाई पूजा गर्दछन् । यतिबेला एकातिर पण्डितहरूद्वारा वैद्धिक मन्त्र वाचन गरिएको हुन्छ भने सोही बेला मडेलीद्वारा निम्नलिखित माहल गीत घन्काइरहेको हुन्छ (पं. पुरुषोत्तम अधिकारीबाट प्राप्त जानकारी) -

मैदानको रमझम तगरीमा आइपुगें
देउन घरबेटी एकै राते बास
आँगनको छेउ छाउ हाम्रै बहिनी खेल्दछिन्
छैन परदेशी एकैरातै बास ।
मैदानको रमझम आँगनीमा आइपुगे
देउन घरबेटी ढिकीमा बास
ठूली भाउजू उठ्छिन बिहान धान कुट्छिन्
छैन परदेशी एकै राते बास
मैदान रमझम पिंढीमा बास ।
कान्छी भाउजू उठछिन् दयली पोत्छिन्
छैन परदेशी एकै राते बास
मैदानको रमझम जगियामा आइपुगे
पर्स बाबा श्रीरामलाई ।
सुनकल्चे झारी बाबा, गंगाजले पानी
छेक बाबा सिरी रामलाई ।
चाँपको पिर्का बाबा, पहेंलो रुमाल
कोपारामा धोउन बाबा श्रीरामको पाउ
चाँदीको र थाली बाबा सुनको र अरम

श्रीखण्ड चन्दन रचना मिलाई ।

पुजबाबा श्रीरामलाई

तास कुचिन कपड्ु त झल्झली नि छाता

पहिऱ्याउ बाबा श्रीरामलाई

आरती र सिमली तपाएर बाबा

भित्र्याऊ बाबा श्रीरामलाई

जन्ती दुलहीको घर नजिक पुगपछि जन्तीले एकरातको लागि बास बस्न देऊ भनेर जन्तीले भन्दछन् । आँगनको छेउमा हाम्रो बहिनी खेल्ने हुनाले परदेशीलाई बास छैन ढिकी, जाँतो, पिढीमा बास मागे तर ढिकीमा धान कुट्नु पर्छ पिढींमा पोत्नु पर्छ भनेर बास पाएनन् । दुलाहा जगियामा आइ पुगे, दुलाहालाई पर्स, झारी, गंगाजलको पानीले छेक, चाँपको पिर्का माथि राख, पहेला रुमाल पिर्कामा राख, कोपारामा गोडा धोऊ, चाँदीको थाली सुन, श्रीखण्ड, चन्दनले पूजा गर, असल कपडा र छाताले पहिऱ्याउ, आरती गाएर दुलाहालाई भित्र्याउ, स्वागत गर भनेर भनिएको छ ।

कन्यादान दिंदा गाइने माहल

गोरखा क्षेत्र नं. २ अन्तर्गतका प्राय सबै गाउँ ठाउँहरूमा प्रचलित माहल गीतहरूमा विवाह कर्म गर्दा गाइने माहल गीतको पनि त्यत्तिके महत्व छ । यो कन्याका आमाबाबुले छोरीको हात छोएर आफ्नो हातमा तिल, कुश, सुन आदि राखी सङ्कल्प गरी त्यो हात दुलहाको हातमा राखिदिन्छन् । यो विधि र संस्कारलाई कन्यादान भनिन्छ । यस समयमा पनि पण्डितहरू सङ्कल्प वाचन गरिरहेका हुन्छन् भने मडेलीहरू निम्नलिखित माहल गीत गाइरहेका हुन्छन् (पं. पुरुषोत्तम अधिकारीबाट प्राप्त जानकारी) ।

फलना ठाउँदेखि आए बाबा तपसी

भान्सैमा कसे पलेटी

तपसीले बाबा के के माग्यो होलान्

दुई हात थापी ?

दिनोस् बाबा भिक्षा दान ।

मुठी दाने दिँदा पनि तपसीले लिँदैनन्

गौदान दिँदा पनि तपसीले लिँदैनन् ।

के पो माग्या होलान् तपसीले ?

दुई हात थापी माग्यो होलान् बाबा कन्याको दान

तिल, कुश, मासा सुन, मुगा मोती राखी

देऊ न बाबा कन्याको र दान ।

हियारा नधर्काऊ बाबा, मुटु पनि नकम्पाऊ

धिरजै मनले देऊ कन्यादान

फलाना ठाउँदेखि तपस्वी आएका र भान्सामा पलेटी कसे, तपस्वीले के मागेका हुन दुइहात थापेर बाबातपाई भिक्षा दान दिनोस, बाबाले मूठीले भिक्षादान दिँदा तपस्वीले लिएनन्, गाइ दान पनि लिएनन् के मागेका होलान तपस्वी दुलाहाले ? यीनले दुइहात थापेर कन्यादान मागेका होलान तिल, कुश, मुगा मासा सुन मोती राखेर कन्यादान देउ, हृदय नधर्काउ मुटु पनि नकम्पाइकन मनले कन्यादान देउ भनेर भनिएको छ ।

गोत्रासार गर्दा गाइने माहल

सांस्कृतिक परम्पराअनुसार दुलहीको हातमा राखिदिए पछि दुलहीको गोत्र दुलहा पक्षमा सार्ने काम गरिन्छ । यसरी गोत्रसार गरिसकेपछि दुलहीको गोत्र दुलाहामा सारेर जान्छ र माइतीको गोत्रबाट ऊ अल्मलिन्छे, त्यसपछिको सारा जीवनमा उसले केटो पक्षको रीतिरिवाज चालचलन र धर्मसंस्कार अनुरूप चल्नुपर्दछ । यतिसम्म कि उसको मृत्युमा माइतीले जुठोसम्म लाग्दैन । यस अवसरमा पनि पण्डितहरूले वैद्धिक मन्त्र उच्चारण गर्छन् भने मडेलीहरू निम्न लिखित माहल गाउँछन् (पं. पुरुषोत्तम अधिकारीबाट प्राप्त जानकारी) ।

अरे केटी अरे केटी तिम्रा बरु आए है

आउन त अए बरु के के चीज ल्याए है ।

उखुको गेडा नारायण झोली

चेला सुहाउादो ल्याए है

मानाभरि सिन्दुर त पाथीभरि गहना

चेली सुहाउँदो ल्याए है ।

नाङ्लाभरि कपडु त चेली सुहाउँदो ल्याए है ।

अरे बेटी अरे केटी आङ्नो गोत्र कहे नि है

अरे बेटा अरे केटा आफ्नो गोत्र कहे नि है

अरे बेटा अरे केटा आफ्नो गोत्र कहे नि है ।

अरे बेटा अरे केटा आफ्नो गोत्र कहे नि है ।

दशौ महिना गर्भ बोक्यौ

नवौ वर्ष पाल्यौ, चराला झै खुवायौ

दियौ बाबा पक्का कुमारलाई

एकै कोख बस्यौ भाइ

एउटै आँगन खेल्यौ

बाँडी खायौँ दशौ धारा दूध

धेरै पनि छुट्यो गाइ गोत्र गोत्रै पनि छट्यो

आजदेखि भयौ हामी पराइ पाहुना

हे दुलही नानी, तिम्रा दुलाहा आए के-के चीज ल्याए, उखु, झोलीमा चेलीलाई सुहाउँदो कपडा, सिन्दुर, गहना, ल्याए होला, तिमीले आफ्नो गोत्र भन केटा (दुलाहा) ले पनि आफ्नो गोत्र भन दश महिना गर्भ बोकेर नौ वर्ष पाल्यौं चराले झैं चारा खुवायौं आज यस्ता कुमारलाई दियौं, एउटै कोखबाट म र भाई जन्मियौं, यही आँगनमा खेल्यौं आमाको दशधारा दुध बाँडेर खायौं गाई छुट्यो गोत्र छुट्या, आजदेखि हामी पराइ भयौं भनेर भनिएको छ ।

गर्गहना तथा कपडा बुझ्दा गाइने माहल

पुरानो चालचलन अथवा रीरिरिवाज अनुसार केटा पक्षले लगेको गर्गहना तथा कपडारु केटी पक्षले बुझ्दा पनि अन्य कार्य गरेको बेलामा जस्तै पण्डितबाट वैदिक मन्त्रहरू वाचन गरिन्छ र त्यस अवसरमा केटी पक्षले बाकस छेङ्का वा सुट्केश खोल्न, लागदा मडेलीहरूले हातमा चापी, जौं, तील तथा फुलपाती लिई निम्नलिखित माहल अलाप्छन् (पं. पुरुषोत्तम अधिकारीबाट प्राप्त जानकारी) ।

हात लिए तालो साँचो, उघारेर बाबा पेटारो

कस्तो छ नि गहनाको छाँट ?

उच्च उच्च ठाउँमा बसी हेरे नि चेली मैले

छैन चेली हिरैमोटी हार ।

कि त हाम्रो बाबाज्यूले कङ्गालीलाई दिएछन्

कित पऱ्यो, खजान्तिको खेल ।

फलानो ठाउँबाट आएका जन्ती बाटैमा दोकान हिराहारै बन्धक राखी खाए भोकमा

कि त झिक्यौ खजन्ती खेल

फलानो ठाउँबाट आएका जन्ती बाटैमा दोकान

हिराहारै बन्धक राखी खाए भोकमा

कि त झिक्यौ खजन्ती हिरैमोती हार

कि त पार्‍यौं गोत्रै गाल ।

नाङ्लाभरि कपडु त कन्तुरमा गहना

बुझ आमा दुई हातले ।

हातमा साँचो लिएर बाकस भित्र हेर्दा हिराको हार छैन कस्तो कंगालीलाई दिएछन् त कि खजन्तिको खेल पऱ्यो ? फलानो ठाउँबाट आएका जन्तिले बन्धक राखेर खाएकी ? बाटोमा दोकान थियो होला भोक लागेको बेला बन्धक राखेर खाए कि त ? नाङ्लामी कपडा छन् कन्तुरमा गहना बुझ आमा दुई हातले भनेर भनिएको छ ।

दुलही अन्माउने बेलामा गाइने माहल

यज्ञको सम्पूर्ण काम गरेपछि नवबधुलाई लिएर घर जान आतुर भएको बर आफ्नी दुलहीलाई आमाबाबुसँग छिटो विदा माग भन्ने आग्रह गर्दछ । उतीवन्धु दिनभरिको भोको र रातको अनिदोले गर्दा बाबा त सुत्नुभएको छ भनेर भन्छे । आखिर सुतेर पनि के गर्नु र अर्कालाई बुझाइ सकेकी चेलीलाई विदा त दिनै पर्छ । अत : आमाबाबु उठेर दुलहीलाई अन्माउँछन् । यसरी दुलही अन्माउने बेलामा पनि पण्डितद्वारा विधिवत् वैदिक मन्त्र वाचन गरिन्छ भने मडेलीहरू निम्नलिखित माहल गीत गाउँछन् (पं. पुरुषोत्तम अधिकारीबाट प्राप्त जानकारी) ।

जाऊ न जाऊ न धनै मेरी बाबा काख जाउन

बाबासँग विदामागी आऊ ।

दिनका र भोका बाबा रातका र अनिदा

हाम्रा बाबा सुकलैमा छन्

खटियामा अटाइनौ, मझेरी सुहाइनौ

जाऊ न चेली जाऊ चेली पराइको देश

मेरी छोरी जाऊ बाबाको काखमा गएर बिदा मागेर आउ, भनेर आमाले भन्दा छोरी भन्छिन्- बाबा दिनका भोका छन् रातमा सुतेका छैनन् त्यसैले बाबा सुतेका छन् भनेर छोरीले भन्दा आमा भन्छिन् नानी खाटमा अटाएनौ, मझेरीमा सुहाइनौ अब तिमी पराइको घर जाऊ भनेर भनिएको छ ।

दुलही भित्र्याउँदा गाइने माहल

दुलहाले दुलहीको घरमा गई विभिन्न विधि, रीतिरिवाज अनुसार कर्म गरेर दुलही अन्माइ आफ्नो घर ल्याउँछ । यता दुलहाको घरमा रत्यौली घन्किरहेको हुन्छ । प्राय : साँझबेला दुलही लिएर दुलाहा जन्तीहरूका साथ आफ्नो घरपुगछ । दुलहीलाई दिदी बहिनी, आमा, फुपू आदिले विधिवत् रूपमा घरभित्र डोऱ्याएर दियोकलश सहित पञ्चाग्निलाई टेक्दै लगिन्छ, यसैलाई दुलही भित्र्याउने भनिन्छ । यतिबेला पनि मडेलीहरूले निम्न लिखित माहल गाउँछन् (निलकुमारी अधिकारीबाट प्राप्त जानकारी) :

यिनै धन ल्याउँदाखेरि कति दुःख पाएँ

छोड्यौ आमा भित्री भण्डार

अराउँला नि आफ्नै जस्ती बनाउँला

तब न छोडौला भित्री भण्डार

अब नयाँ दुलही यस घरमा भित्रिने भई अब आमा भण्डार यसलाई जिम्मा देउ भनेर भन्दा सासु आमा भन्दछिन् - नयाँ दुलहीलाई अह्राउँला सिकाउँला मै जस्ती बनाउँला त्यसपछि मात्र म भण्डार छौडौंला भनेर भनेकी छन् ।

रत्यौली/रतेली

रत्योली नेपालभर सर्वत्र गाइने गीत हो (कल्पना अधिकारीबाट प्राप्त जानकारी) । विवाहको घरबाट बेहुलो अन्माएपछि त्यस घरमा छोलछिमेकका आईमाईहरू जम्मा भई रत्यौली खेल्छन् । साइतको दियो रुङ्ने उद्देश्यले रातभर रत्यौलि खेलिन्छ । यसमा केही अश्लीलता पनि पाइन्छ । अश्लीलता भएकै कारण रत्यौली लोग्ने मानिसहरूले हेर्नु नहुने कुरा बताइन्छ । यसमा पुरुषहरूको सहभागीता निषेधित भएकोले यो पूर्णत : नारी गीत हो । गोरखा जिल्ला क्षेत्र नं. २

इलाका नं. ८ का महिलाहरूमा पनि रत्यौली खेल्ने चलन व्यापक छ । यहाँका नारीहरूले रत्यौलीमा पुरुषको भष र स्वाँग रचेर प्रदसनातमक ढङ्गमा रतिरागात्मक भावना, कटाक्ष र मनका उकुसमुकुस पोख्छन् । यस गीतमा चटकी बनेर अभिनय गरी हँसाउने कार्य उत्तिकै हुन्छ । महिलाले पुरुषको भेष धरेर समाजका विकृतिहरूलाई पनि उधिन्ने गर्दछन् । दुलाहको आमा, दिदी, बहिनी, नजिकका आफ्नतहरूको नामकरण गरेर आँगनमा जर्वजस्ती नचाउने गर्दछन् । यो एक प्रकारको हँस्यौली र ठट्यौली नै हो । रत्यौलीको केही उदाहरण निम्न प्रकार छन् :

रत्यौली - १

खेलौं रत्यौली खेलौं रत्यौली गाउँलेको बिहेमा खेल्यौँ रत्यौली

बारीका डल्ला एकसय साठी दुलाहाको आमाले पोइ साटी

बाबाको तीन तले घर छोरीलाई के काम लाग्छ र ?

बाबाको तीनतले पाली छोरीले भोकमा के खाली

हाम्रा भाइ को भन्दा कम्ती छ, हातमा घडी सुनको औँठी छ

ल्याउँछ मेरा दाइले राती डोली कालो गाई

छाया ओजेल पारी, बल्ल झऱ्यो लेकाली

जंगलभित्र धारो, गोगने पधोरो, सलल मानी सबैले मही खानी

आमा तिम्लाईँ पानी भो टाढा दैलामा ल्याइ दिउँला कलधारा

रत्यौली - २

सर्पको काँचुली त माउरीको घार
दुलहाको आमालाई आँगनीमा झार,
बारीमा डल्ला सय साठी
दुलहाको आमाले पोइसाटी
अघि अघि दुलहाकी आमा पहिलो कुर्कुच्ची
दुलहाकी आमादेखि काले कामी मार्‍यो बुकुर्सी

रत्यौली - ३

सिर्फुल लिएर सीता लिन आकाछन् ।
भोलि आउँछन् रामजी सीता लिएर ॥
तीस तोलाको सिर्फुललाई कति दोष लाए ।
कत्रो देलान् गाग्री कुँडो कत्रो देलान् गाई ॥

लाटा जत्रो गाग्री कुँडे मुसा चत्रो गाई ।

भोलि आउँछन् रामजी सीता अघिलाई ॥

रत्यौली - ४

सिर्फुल लिएर सीता लिन गाका थे ।

आए आए रामजी सीता लिएर

सीता लिएर कि गीता लिएर

आए आए रामजी गीता लिएर

नेपालको सिम्रीक टीका काशीका ऐना ।

चाँपे डोली लचक्कै राख भुइँमा ॥

यसरी विभिन्न चरणमा विभिन्न प्रकारका रत्यौलि गीतहरू गाइने प्रचलन यस भेगमा रहेको छ ।

४.२.२ पर्वगीत

सभ्यताको मिर्मिरेदेखि नै निर्माण भएको विशाल सांस्कृतिक सङ्ग्राहलय हो हाम्रो देश । ब्रम्हाण्डको उद्भव सँगसागै अनेकौ जातजातिहरूको संस्कार मौलाएको मुलुक हो हाम्रो देश नेपाल, अनेकता भित्रको एकता नेपाली संस्कृतिको विशेषता भन्ने उक्तिलाई सार्थक पार्ने हाम्रो संस्कृति हामी नेपालीहरूको गहकिलो पहिचान हो । हाम्रो संस्कृति भनेको कुनै एक जातिको संस्कृति नभई अनेक जातिको मिश्रित संस्कृति हो, यही संस्कृति नै हाम्रो पहिचान हो, हाम्रो मौलिकता हो र हाम्रो सर्वस्व पनि हो । हाम्रो मुलुब बहुरङ्गी फूलहरू फलेको सुन्दर उपवन झै छ । र पारस्परिक सद्भाव, सहयोग र सुसम्बन्धमा मग्मगाएको छ । यहाँ जिउँदाको जन्ती मर्दाको मलामी भन्ने उखानले पारस्परिक सहयोगको संवेदनशील दृष्टात्न्त प्रस्तुत गर्दछ । यहाँ गास छाड्नु साथ नछाड्नू भन्ने उखानले भोकै रहेर पनि मित्रताको बन्धन झन-झन कसिलो बनाऊ भन्ने आपसी सहयोगको सुन्दर उदाहरण प्रस्तुत गर्दछ । यहाँ मुस्लिमको मन पोल्दा हिन्दूको हृदय रसाउँछ । मन्दिर र मस्जिदका बीच मनमुटाव नभई मिलनको अपूर्व दृष्टान्त प्रस्तुत हुन्छ । यो नै हाम्रो संस्कृति हो र यही नै हाम्रो पहिचान पनि हो (श्रीप्रसाद अधिकारीबाट प्राप्त जानकारी) ।

समष्टिमा भन्दा सामञ्जस्यमूलक सांस्कृतिक सहभागिता, अनेकता भित्रको एकता, धार्मिक सहिष्णुता, साम्प्रदायिक सद्भाव, क्षेत्रीय मेलमिलाप र जातीय सद्भावजस्ता अभूतपूर्व पक्षहरू नेपाली संस्कृतिका मौलिक विशेषता रहेका छन् । मुख्य रूपमा हिन्दू संस्कृति र अन्य जातिहरूका

संस्कृतिको मिश्रणबाट निर्मित मौलिक संस्कृति नै हाम्रो विशेषता हो र त्यसमा नै हाम्रो छुट्टै पहिचान मौलाएको छ ।

नेपालको सांस्कृतिक सम्पदाहरू भित्र पर्ने प्रत्येक क्षेत्र, अञ्चल र जिल्ला तथा गाउँका धार्मिक परम्परा, संस्कार तथा रीतिरिवाजहरूले देशलाई धनी बनाएको छ र आफ्नो पहिचान जमाएको छ । यसै अन्तर्गत गोरखा जिल्लाको क्षेत्र नं २ स्थित इलाका नं. ८ मा पनि आफ्नै मौलिकता, आफ्नै भाषा, आफ्नै रीतिरिवाज तथा संस्कारहरू छन् । विभिन्न चाडपर्वहरू मनाउने हाम्रो देशको संस्कृति साँच्चै नै विश्वको इतिहासमा फरक ढंगको छ । यिनै संस्कृति तथा चाडपर्वहरूमा गाइने लोकगीत तथा लोक भाकाहरूले हामीलाई धनी बनाएको छ अनि नेपालीत्व चिनाएको छ ।

मानव जीवनमा चाडपर्व वा उत्सवको निकै महत्व हुन्छ । हरेक जातिले आ आफ्ना रीतिरिवाजअनुसार मनाउने विभिन्न पर्व र उत्सवहरू वर्षभरि नै पर्दछन् । जसरी मानिसलाई खान आउन अनिवार्य हुन्छ । त्यसरी नै मनोरञ्जनको पनि आवश्यकता हुन्छ । यसैका लागि मानिसले चाडपर्व मनाउन थालेका छन् । यी चाडपर्वले मानव हृदयका विषादहरू केही समयसम्म भए पनि बिसार्एर हर्षको अनुभूति दिन्छन् । हिन्दू समाजका पर्वगीतको थप अर्को पनि महत्व छ, त्यो हो भौतिक जीवनका दुख दर्द तथा कल्मषहरूलाई पन्छाएर आध्यात्मिक जीवनलाई सुखमय बनाउनु । नेपाली लोक जीवनमा परम्परादेखि चल्दै आएका पर्व गीतहरूले निकै प्रभाव पारेका छन् । गोरखाको क्षेत्र नं. २ मा पनि पर्वगीतहरूको आफ्नै स्थान छ । यस क्षेत्रका गाइने पर्वगीत प्राय : अन्य क्षेत्रमा जस्तै छन् । यहाँ मनाइने पर्वहरू र तिनको सेरोफेरोमा गाइने लोकगीतहरूमा मुख्यतया वार्षिक पर्व र विशेष पर्व गरी दुइ किसिमका छन् । वार्षिक पर्व अन्तर्गत तीज, पञ्चमी, भैलो, देउसीमा गाइने लोकगीत पर्दछन् भने विशेष पर्व अन्तर्गत रत्यौली, भजन, वालन, आदिमा गाइने लोकगीत पर्दछन् ।

४.२.२.१ तीजको गीत

तीजका गीतहरू पनि पर्व गीतहरू नै हुन् । यी गीतहरू भाद्र शुक्ल तृतीयाको दिन पारेर ब्रत बसेका नारीहरू जम्मा भएर नृत्यका साथ गाउने गर्दछन् । उक्त दिन विवाहित महिलाहरूले आफ्ना पतिको दीघार्युका लागि र अविवाहित महिलाहरूले सुयोग्य वर प्राप्तिका लागि निराहार ब्रत बसेर महादेव पार्वतीको पूजा आरधना गर्दछन् । अझै मठ मन्दिर भएको धार्मिक स्थलहरूमा त झन् दिनभर पनि नाचगान गर्ने गर्दछन् । यस प्रकार तीजे गीतमा नारीहरूका सामु नन्द, आमाजु, आदिबाट पोइली घरमा सहनु परेका शासना ताडनाका पीडा व्यथाहरू पोखिएका पाइन्छन् । पुरुषप्रधान समाजद्वारा नारीमाथि सौता हालेर वा विभिन्न अन्य किसिमले गरिएका

दुर्व्यावहारको कुराहरू पाइन्छन् । कोमल नारीका हृदयका पीडा, व्यथा र घाउहरूका साथै आज आएर नारी जागरण र चेतनाको स्वर पनि तीजका गीतहरूमा गुञ्जिन थालेका छन् ।

गोरखा क्षेत्र नं २ स्थित इलाका नं. ८ मा पनि तीजका गीतको निकै प्रचलन छ । तीजका बेलामा टाढा टाढा भएका चेलीबेटीलाई माइतीघरमा बोलाईन्छ र उनीहरूलाई राम्रा, मीठा खानेकुरा खुवाएर सम्मान गरिन्छ । तीजमा नारीहरू रङ्गी विरङ्गी गहना कपडा लगाएर ठाँटिएर मावली जाने गर्दछन् । दाजुभाइ, बुबा, काका, मामा आदि आफ्ना छोरी, बहिनी, दिदी, भान्जी आदिलाई लिन जान्छन् । तीजमा महिलाहरू ब्रत बस्दछन् र शिव पार्वतीको पूजा गर्दछन् । तीजको अघिल्लो दिनलाई दर खाने दिन भनिन्छ र यस दिनमा घिउ र दुधबाट बनेका परिकार लगायत अन्य मीठा मीठा परिकार खाने चलन छ । द्वयस दिन रातभर नै हाँसखेल गर्दै दर खाइनछ र भोलिपल्छ उपवास बसिन्छ । तीजका गीतमा स्त्रीहरूले वर्षभरिका दुःख, पीर बिर्सेर आफ्ना दिदी बहिनी, आमा बाबुका सामु छोरीले घरको दुखेसो, बुहारीले सासू ससुराको दमनको बखन छेडपेज आदि गर्ने गर्दछन् । यसमा राजनीति र सामाजिक कुरितिको भण्डाफोर पनि गरिएको हुन्छ । यस क्षेत्रमा गाइने तीजका केही झलकहरू तल प्रस्तुत गरिएको छ (कौशिला अधिकारीबाट प्राप्त जानकारी) ।

तीज गीत - १

पाले पाले बुबा आमाले राखे ठूली पारेर
आखिरिमा विदा दे आँसु झारेर
म पनि विदा भएँ त्यही आँसुको धाराले
नरमाइलो नमाने माइती साराले
कोदाली खने झैँ मन मेरो खनेको
सम्झन्थे बुबाले नानी भनेको

धेरै वर्ष सम्म बुबा आमाले पालेर ठूली पारेर राखे, आखिर आँशु झारी बिहे गरिदिए, त्यही आँशुको धाराले म बिदा भएँ कसै (माइती) ले नरमाइलो नमान्नु कोदालीले खनेझैं मन मेरो खनेको छ, बुबाले नानी भनेको झल्झली सम्झेको छु भनेर भनिएको छ ।

वास्तवमा तीज महिलाहरूको मनका दुःख, दर्द तथा पीडालाई फुकाउने एउटा ठूलो अवसर हो । टाढा टाढा विवाह गरेर गएका चेलीबेटीहरू समयमा माइत आउन नपाउादा र घरमा सधैँ काम, सासूको वर्तन सहनु पर्ने बाध्यताले गर्दा चेलीको मन धुरुधुरु रोएको हुन्छ । एकातिर घरको सुसेधन्दा, बाहिर कामकाज उतातिर सासु आमाज्यूको वचन सहन नसकेर

मनका छड्किएका वेदनाको घड्कनहरू सुनाएर, गाएर वा बिलौना गरेर मनलाई हलुङ्गो बनाउन नपाइने पराइको घरबाट बल्ल बल्ल तीजको मौकामा माइती आएर आफ्ना सङ्गीसाथी, दिदीबहिनीहरूसँग गीतकै लय तथा तालमा गुनगुनाउन पाउँदा उनीहरू आफूलाई हलुङ्गो र शान्त हृदयको अनुभूति गर्दछन् ।

आफ्ना बाबु आमाले आफूलाई दुःख गरेर पालेका हुर्काएका र बढाएका छोरीलाई ठूलो भएपछि आखिरमा विवाह गरेर पराइको घरमा पठाउँ छन् । आँखाबाट आँसु झारेर पाषण हृदय बनाउन बाध्य भएका बुबा आमाले चेलीलाई सदाका लागि अर्काको जिम्मा लगाउँदा चेलीको मनमा विभिन्न भावनाहरू उठ्छन् र यी गीतहरू स्फुरण हुन्छन् । बुबा आमाले आँसुको धारासँगै विदा भएकी चेलीले अब जे भयो भयो आफ्नो कर्मसँगै आफ्नो कर्म घर जाने हो, त्यसकारण नरमाइलो नमान्नू भन्ने सन्देश दिन्छिन् । नचिनेकको, नजानेको पराइ घरमा कसरी दिन बिताउने, नौलो, ठाउँ, नौलो मान्छे, नौलो घर यी यावत कुराहरू सहेर भने पनि छोरीले पराइ घरमा रमाउनु पर्दछ । त्यसैले त चेली भन्दछिन् म पनि विदा भएँ । त्यही आँसुको धाराले नरमाइलो नमान्नू माइती साराले जति धनी सम्पन्न भए पनि, जति लोग्नेको माया पाएर बच्चाबच्ची भएर छोराछोरीले सुख शान्ति दिए पनि आफ्नो जन्मदिने बाबु आमाको सम्झना आइनै रहँदो रहेछ । कोदालीले जमिन भासे जस्तै गर्रा चेलीको मन पनि भासेको छ, सम्झनाले गाउँघर साथीसङ्गी, बुबाआमाको याद झल्झल्ती आइरन्छन्, बुबा आमाले नानी भनेको आवाज कानमा गुञ्जिरहन्छ यही भाव माथिको गतिमा पङक्तिहरूले पनि दिएको छन् ।

तीजका गीत - २

हे ... आँगनीको छेउमा सुन्तलाको रुख

जुरेली चरीको बास बरिलै

तीजको बेलामा माइत जान नपाए

काट्दिन गोरुलाई घाँस बरिलै

हे ... सबैका चेलीलाई माइती लिन आउँछन्

रमाउँदै माइत जान्छन् बरिलै

आमाले दिएको तीजको खाजा,

खल्लबल्लै खाउन बरिलै

हे ... तीजको दिनमा देउरालीको चौतारी

रातै र पहेलै हुन्छन् बरिलै

गाई र भैंसीलाई सिरुकी र खिरुकी

भेडी र बाखरीलाई स्याउली बरिलै

माइतीको सम्झनाले मनै बैराग भाको छ।

नरोऊन कुर्लेर न्याउली बरिलै

हे ... सबका चेलीलाई माइती लिन आइसके

आफ्ना त आउँदैनन् किन बरिलै

बाबा र आमा त बूढाबूढी भइसके

कान्छो भाइ आउाछ कि लिन बरिलै

हे ... असारमा भइसक्यो महामारी वर्ष नि

पलाईन साउने मुल बरिलै

खोलो र पहिरो उर्लेर आउँदा

बगायो कि खंहरेको कुलो बरिलै

तीजमा छोरीलाई खुवाउँला भनेर

राखी होलिन् आमाले घिउ बरिलै

बिहानै आँगनीमा कौवा आइ करायो

थरर काम्यो नि जिउ बरिलै

हे ... छानामाथि फर्सी त झिंगडीमा बोडी

थाँकरीमा फल्यो नि काँक्रा बरिलै

अहिले नि तीजमा माइत जान नपाए

हेर्दिन भेंडा र बाखा बरिलै

हे ... घाम छँदै खाइन्छ जीतको खाजा

रातिमा खाइन्छ दर बरिलै

भागेर माइत जान्छु म त

फर्केर आउँदिन घर बरिलै (लक्ष्मी अधिकारी)।

प्रत्येक चेलीबेटीहरूआफ्नो घरको कामकाजले वाक्कदिक्क भएका भत भ्रान्तिहरूलाई समालेर गीतको थुङ्गमा गाँस्न खप्पिस हुन्छन्, गोरखा क्षेत्र नं. २ मुच्चोक कुसुण्डे निवासी सरस्वती अधिकारी पनि आफ्ना वहहरूलाई तीजको थुङ्गाले माला गाँसेर आफ्ना माइतीलाई सम्भिmएकी हुन्छिन् । तीजको दिनमा रातै र पहेलै भएर देउरालीको चौतारीमा जम्मा भई नाचगान गरेका साथी सङ्गिनीहरूलाई सम्भmदै यसपटक पनि माइत जान नपाए गोरुलाई घाँस नकाट्ने गाई, बाख्रा नचराउने, अरु कामहरू पनि नगर्ने र भागेरै भए पनि माइत जाने निर्णय गीतबाटै गर्छिन । आफ्ना बुबा आमा बुढा बूढी भइसकेका हुनाले कान्छो भाई तै पनि लिन आउँछ कि भनेर तीज नजिकिदै जाँदा पर परसम्म आँखा पु¥याउने गर्छिन् । उनको मनमा लागेको हुन्छ । माइत जाउँला, साथीसङ्गी भेटौला, आमाले पकाएको दर खाउँला र नाचुँला भन्ने तर कोही पनि लिन नआउँदा मनमा अनेक शंका उपशंकाहरू उठ्न थाल्छन् । आँगनीको डीलमा बसेर कालीकौवा कराउँदा त भmन चेलीको मनै धरधर भएर काप्दछ । यिनै भाव माथिका गीतले दिएका छन् भनेर लक्ष्मी भन्दछिन् ।

तीजको गीत - ३

आज मलाई सञ्चो छैन बिहानीको चिसोले

सासू उठी दैलो पोतिन् मेरै रिसले

दैलो पनि पोतयौ बज्यै ढिकी पनि कुटने

मलाई सारै भोक लाग्छ भट्ट भुट्न

ढिकी कुटी सकेपछि जाँतो पनि दलन

सासूज्यूलाई मान गर्ने गयो चलन

मेरी सासू रिसाउनाले फाइदा भयो दोब्बर

जाँतो दली सकेपछि फाल गोबर

बुहारीले सासूभन्ने चलन अब हरायो

भैसी दुन जाऊ भो बाजे पाडो करायो

नत्र नाति स्कुल जानुपर्छ त्यसलाई फकाउन

घाँस काटेर छिट्टै आउ है भात पकाउन

छिटो छिटो नाति स्कुल छोड्न जाऊ

त्यसपछि चमेलीको खेत गोड्न जाऊ

फेरि उतै बसौली नि कुरा काट्न मेलैमा

भरे फेरि भात पकाउन फर्क बेलैमा

यसरी अर्को जमानामा सासूले मात्र होइन बुहारीले पनि सासूलाई कजाउाछन् । बुहारीले झर्को फर्को गरी सासूलाई सम्पूर्ण कामको जिम्मा दिएर आफू भने रामरमितामा हिड्ने, खेलवाड गर्ने अनि दुनियासँग सासूको कुरा काटेर खानेबेलामा मात्र घर फर्कने नौलो चलनको पनि ठट्यौली पारामा बुहारीले सासूलाई काम लगाएको घुर्कि देखाएको र कजाएको भाव समेटिएका तीजको गीतहरूमा पनि पाइने गर्छन् (रमा धितालबाट प्राप्त जानकारी) ।

तीजका गीत - ४

हाम्फालेर मरुँकि तिर्सुलीको पानीमा

घरमा बसुँ सासू छन् माइत सानिमा

सबले गर्छन् घर माइत आफ्नो बरु छैन कोही

लेख्या रैछ कर्ममै बाँच्नु पर्ने रोइ

जसलाईआफ्नो सम्झी मैले लाएँ पोते सिन्दुर

आजभोलि उसैले गर्छ नजर

मीठो बोली वचन पनि भाछ अचेल छुरा झैँ

धेरै कुरा सुनाउँछन् सानो कुरामै

मन परेको फूल भनी टिपी ल्यायो खुनीले

मौरीको वैगुनी मन हुनीले

डाली चिनेकोमा रुन पर्ने थिएन नि

रावणले सीतालाई हेर्ने थिएन कि

दाइजो पनि ल्याइन भन्छन् छोरा पनि पाइन रे

अरुले झैँ राम्ररी घर खाइन रे

नानाथरि आरोप लाउँछन् स्वामीज्यू

जाँड रक्सी खाएर खोज्छन् सधैँ निहुँ

सबै प्यारी कुनै छैन बोलुँ भने पाउाछु गाल

रुदाँरुदै आसुको बन्छ क्यारे ताल

खै कसरी नाच्ने हो कठै भन्ने छैनन कोही

यो दुखीलाई साथ दिने ईश्वर काँ छन् खोइ

पछ्यौरीको धुलो झैँ न त जान्छ पीर खै

सक्दिन कि धान्न सास न्याउली चरी झै रोई

नेपाली समाजमा कतिपय घरमा आमाको मृत्युपछि बुबाले अर्को ल्याउने कतिपयले आमा छँदा छँदै अर्को विवाह गर्ने नराम्रो चलन पनि छ । यसरी आमा पनि नहुने र बुबाले पनि अर्को ल्याई सौतेनी आमाको टोकसो सहनु पर्ने बाध्यता पनि छ । तीजको अवसरमा सबैका दाजुभाइ चेली लिन आउँछन् जान्छ आफ्नो भने कोही नभएको दर्दनाथ अवस्थाहरू पनि गीतबाट व्यक्त भएका हुन्छन् । घरमा सुँ सासूको झर्को फर्को माइत आउँ भने पनि सौतेनी आमाको कचकच, कर्मको खेल ने यस्तो भएपछि कसको के लाग्दो रहेछ र त्यसैले बाँच भन्दा बरु त्रिसुलीको भेलमा हाम्फालेर मर्न पाए यो दुखी संसारबाट मुक्त हुन सकिन्थ्यो कि भन्ने भाव पनि यहाँ व्यक्त भएका छन् । एकातिर सासुको झर्कोफर्को अर्कोतिर सानिमाको कचकच अनि आफूलाई माया गर्नृ लोग्ने रक्सी खाएर मातिएर खैरो खन्ने यो कस्तो विडम्बना भन्ने चेलीको आत्मामा लाग्छ र गीतका माध्यमबाट बहहरू रसाउाछन् र गीतको मूल फुटेर बहहरू नदीबनेर कहाँकहाँ छचल्किन पुग्छन् थाहै हुँदैन । यिनै भावहरू माथिका गीतका पंक्तिले दिएका छन् ।

तीजका गीत - ५

नेपाली समाजमा स्त्रीले मरी मरी काम गर्ने र पुरुषहरू ठूलाठूला बन्ने चलन अहिले पनि चलि आएका छ । गोरखा क्षेत्र नं. २ स्थिति इलाका ८ का चेलीहरू पनि यी कुराहरूबाट मुक्त बन्न सकेका छैनन् । समाजमा यिनै असमान स्थिति तथा विकृतिले गर्दा हाम्रा कैयन दिदी बहिनीहरूलाई दिनभर काम गरेर पनि बिहान बेलुका खानेबेलामा भातको सट्टा भुटेका मकैका ठेट्ना चपाउनु पर्ने स्थिति छ । यतिमात्र नभएर पैसाको प्रलोबनमा दूध बेच्ने परिस्थितिले घाँस काटेर भैँसी पाले पनि उनीहरू दूध खान पाउँदैनन् । यस्तै कुरालाई छोएर बुहारीलाई जे जस्तो दिए पनि हुन्छ भन्ने सामाजिक कुरितिको चित्रण गोरखा क्षेत्र नं. २ इलाका ८ का तीजका गीतमा देखिएको छ । जस्तै :

दिनभर काम गऱ्यो त्यै बारीको कोल्टामा

भात खाने बेलामा मकै पोल्टामा

लैनो भैसी दुहेर होटलमा लानुछ

अमिलाको चानासँग खाना खानु छ ।

अर्कातिर बालविवाहको कारणले सानैमा विधवा हुन वाध्य भएका चेलीको विरह व्यक्तिएको पाइन्छ । सात वर्षको कन्यालाई पचास साठी वर्षको लोग्नेको सेवा गर्नुपर्ने बाध्यताहरू पनि थिए । तिनै चेलीकोविरह व्याथा गोरखा क्षेत्र नं. २ इलाका नं ८ का लोकगीतमा पनि घन्किएछ, यसरी बूढो पोइको सेव ागर्न बाध्य भएका चेलीहरूको हाम्रो समाजमा विद्यमान सामाजिक कुरितिले जन्माएको घटनाले गर्दा आफ्नै वैशालु यौवन खेर गएको कुरा गीतद्वारा नै व्यक्त गर्दछन् । "भोकमा नपाएको खाना र यैिवनमा नपाएको मायालुको कुनै अर्थ रहँदैन" लोग्नेले अर्को ल्याउन पाउने तर पत्नीले अर्को विवाह गर्न नपाउने कुसंस्कारले नारीप्रति अन्याय थपेको छ । सानैमा विधवा वन्न बाध्य भएकी एउटी विधवा चेलीको विरह यस्तो छ ।

घरभरिको सम्पत्तिको के भो बाबा

बाल दिनमा बेलैमा विधवा पहिरन

न छ बालो काखमा, न छ स्वामी साथमा

सातै वर्ष विधवा भएँ बरिलै

समाजमा विद्यमान कुरीतिका कारणले कतिपय बाबुआमाले पैसा लिएर छोरीलाई गाईवस्तु जस्तै गरी बेच्ने गरेको पाइन्छ । अशिक्षा र गरिबीले पिल्सिएको सङकीर्ण विचारले निजी स्वार्थ पूरा गनृ आफ्ना चेलीहरूलाई खसी बोका बेचेझै गरी बेचेको बम्बैको कोठीमा पुऱ्याउने, आफूभन्दा धेरै बुढो व्यक्तिसँग विवाह गरिदिने, सम्पतिको लोभमा जहाँ जे पनि गर्ने र साटो हाल्ने परम्परा पनि अझै रही आएको छ भन्ने कुरा खरिवोटकी राममाया धितालले यिनै चपेडामा परेका चेलीहरूको बह पनि गीतका रूपमा गाएको कुरालाई अभिव्यक्त गरिएको छ :

गोरखाको बजारमा व्यारेकको लइन

छोरी बेच्ने आमाबाको सुन बइन

जेठी छोरी बेचेर घरको ऋण तिरेको

नानीले खेल्ने रबरको फुटबल

साइली छोरी बेचेर दौरा सुरुवाल

सम्पक्तिले नपुगे आमा छोरी पाउनुहोस ।

कान्छी छोरी बेचेर साडी लाउनुहोस् ।

पितृप्रधान समाजमा लोग्नेले चाहेमा बहुपत्नी राख्ने प्रचलन हुन्छ । यसैलाई आहान बनाएर मर्दाकी दसौटी भन्ने गरिन्छ । त्यसैले पत्नी मरेर वियोगमा परे पनि पुन : अर्को ल्याउने संस्कारको झल्को यहाँको व्यवहारमा पचेर बसेको छ । यसैले लोकगीतकारहरू भन्ने गर्छैन् :

माली गाइले पानी खायो खुट्टी टेकाई टेकाइ

जेठी मरे कान्छी ल्याउला मोहर देखाइ देखाइ

बीस वर्षे वैस मेरो माया लाउने भयो

जेठी मरे कान्छी ल्याउला मै मरे पो खाँचो ।

अर्कोतिर विवाह गरेर गएकी चेली, भनेको बेलामा माइत आउन नपाउँदा उनको मन कटक्क खान्छ । आमाले मलाई सम्झेर रुनुभएको होला, यसपटकको तीजमा पनि आफू मइत जान नपाउने कुरा अवगत गराउँदै सासूज्यूको रुखो बचनले कहिल्यै नछोडेको कुरा गीतकै माभ्यमबाट व्यक्त भएको यहाँ पाइन्छ ।

भरर रानी चरी ऐसेलुको गाँजैमा

मलाई सम्झी नरोउ मामा सम्झी साँझैमा

हुलाकैमा चिठी आयो लेख्ने थिएँ खबर

जान्दिन म मेरी आमा रुन्छु धरर

भाले वास्न नपाउँदै पानीको पँधेरो

लाग्छ मलाइ यो संसार साह्रै अँध्यारो

रात दिन डोको नाम्लो पिठ्युमा टुटेन

माइत आउने शुभ दिन कहिल्यै जुटेन

घाँसको भारी बोकेर दिनरात तारे भिर

हिड्न पाइन जीवनमा पारी ठाडो शीर

राम्रो गरी राख आमा पाउनापाछा आउनेलाई

कहिल्यै सन्तोष हुन्न आमा छोरी पाउनेलाई

आधा रातमै भ्याउनुपर्छ दैलो कुचो पानी

त्यसै गरी जान्छ क्यारे जिन्दगानी

घ्यू भरेर राख आमा फूल भरेको टिनमा

बाँचे होला भेट आमा वर्ष दिनमा

रानी चरी निगालोको गाँजमा छ, साँझमा मलाइ सम्झेर नरुनु, चिठी आएपनि म चिठी लेख्न जान्दिन, खबर पठाउन सकिन । भाले नबास्दै पानी पधेरो गर्नुपर्ने, घाँसकाट्न भिरमा जानुपर्ने, ठाडो शिर गरेर हिड्न नपाउने भएकाले आमा आउने पाहुनाहरूलाई सन्तुष्ट पार्नु छोरीको कर्म यस्तै हो । आधारातमा सबै काम गर्नुपर्छ यस्तै रूपबाट जीवन बित्छकी झै. लाग्छ । जे भए पनि टिनमा घ्यू भरेर राख्नु बाँचेभने अर्को साल/वर्षमा भेटौंला आमा भनेर आ□नो दुखेसो पोखेकी छन् ।

४.२.२.२ भैलो

भैलो नेपाली झर्रा शब्द हो । भलोसँग अर्थगत र ध्वनिगत साम्य राख्ने भेलो शब्दले कल्याण वा हित अर्थबोध गराउने र भैलो पनि भलो चिताएर गाइने पर्वगीत हो । लक्ष्मी पूजाको दिन साँझदेखि भैलो गाउने वा खेल्ने गरिन्छ । समूह समूहमा दैलो दैलो पुगेर घर आँगनमा खेलिने भैलो रातभरि नि चल्न सक्छ । भैलो खास गरेर महिलाहरूले गाउने र खेल्ने गीत हो । तर आजभोलि भने पुरुषहरूले पनि भैलो खेल्ने गरेको पाइन्छ । भैलो सामूहिक रूपमा गाइने लोकगीत हो । भैली देउसीमा जस्तै एक जनाले भट्टयाउने र अरुले भैलो/भैलो भैलीराम आदि भन्ने पनि गरिन्छ । प्राय : जस्तो महिलाहरू समूहको रूपमा “भैलेनी आइन आँगन...।” भनेर सुरु गरिन्छ । भैलोका केही उदाहरण यस प्रकार छ (द्रोणचार्य अधिकारीबाट प्राप्त जानकारी) :

भैलेनी आइन् आँगन

गुन्युचोलो मागन

हे औशीबार, गाई तिहार भैलो ।

भैलेनी आइन आँगन

बढारीकुँढारी राखन

हे औशीबार, गाई तिहार भैलो

हरियो गोबरले लिपेको

लक्ष्मी पूजा गरेका

हे औंशीबार गाईतिहार भैलो ।

हामी त्यसै आएनौ

बलि राजाले पठाए

हे औशीबार, गाईतिहार भैलो ।

हामी सधैँ आउादैनौ

वर्ष दिनको एकचोटि

हे औशीबार, गाईतिहार भैलो

यो घरकी आमै कस्ती छिन्

साक्षात लक्ष्मी जस्ती छिन्

हे औशीबार, गाईतिहार भैलो

आशिष दिँदा गाईने भैलो

जसले दिन्छ मानु

उसको सुनको छानु

हे औशीबार, गाईतिहार भैलो ।

जसले दिन्छ मुरी

उसको सुनको धुरी

हे औशीबार, गाईतिहार भैलो

अहिले आउँदा परालको छानु

अर्को साल आउँदा सुनको छानु

हे औशीबार, गाईतिहार भैलो

माटो छुँदा अन्न होस्

ढुङ्गो छुँदा सुन होस्

हे औशीबार, गाईतिहार भैलो

बालबालिकाहरू भैलो खेल्न घर-घरमा आउँछन् । भैलेनीहरूले भन्दछन् गुनियो चोली माग, आँगन बढार, हरियो गोबरले लिप हामी त्यसै आएका होइनौं हामीलाई बलि राजाले पठाएका हुन् । संधै हाउने होइन, वर्ष दिनमा १ पटक यही औसीमा आउने हो त्यसैले नमिठो नबोलनु, यो घरको आमा साक्षत् लक्ष्मी जस्ती छन् भन्दछन् । जब भैलैनीहरूलाई दिक्षणा दिन्छन्

त्यसपछि भैलेनीहरूले आशिषको रूपमा यस्तो भन्दछन् । जसले एकमाना दिन्छ उसको सुनको छानो हुन्छ, जसले मुरी दिन्छ उसको सुनको धुरी हुन्छ अहिले परालको छाप्रो भए अर्कोसाल सुनको हुन्छ, माटो छुँदा अन्न होस भने ढुङ्गा छूँदा सुन होस भनेर आशिष दिन्छन् ।

४.२.२.३ देउसी/चौसी

देवश्रीबाट अपभ्रस भई देउसी शब्द बनेको हो । यहाँ देवको अर्थ देवता र श्रीको अर्थ सम्पत्ति भएकाले देउसीको अर्थ देवताले श्री सम्पत्ति दिउन् भन्ने आर्शीवचन भन्ने बुझिन्छ । देउसी पनि तिहारको अवसरमा गाइने पर्व गीत हो । लक्ष्मी पूजाको भोलिपल्ट गोरु तिहार वा गोर्वधन पूजाको दिन बेलुकीदेखि देउसी गाउन सुरु गरिन्छ । गोरखा क्षेत्र नं. २ को इलाका नं. ८ मा भने देउसी गोरु तिहारबाट शुरु भएर भाइटीकासम्म र कहीँ भने एकादशीसम्म खेलिने चलन छ । देउसी गीत यस क्षेत्रमा असभ्य, निरक्षर गाउँले वा साधारण समाजले मात्र नभैकन सभ्य, साक्षर सहरिया वा विद्वानहरूद्वारा पनि देउसी खेल्ने चलन छ । देउसी मूलत : पुरुषहरूले गाउने र खेल्ने गीत हो । यसमा बढी युवाहरू समावेश हुन्छन्, तर आजकल केटाकेटी, महिला, पुरुष सबैले देउसी खेलेको पाइन्छ । देउसी गीतमा वाद्यवादनको पनि प्रयोग गरिन्छ । यसमा मुख्य व्यक्ति भट्टयाउँछ र अरुले “देउसिरे’ भनेर स्वरमा स्वर मिलाउँछन् । अहिले त बीच बीचमा भ्याउरे गीत पनि चथप्ने प्रचलन बढेर गएको छ । देउसी रमाइलो मात्र नभएर चन्दा बटुल्ने र सामाजिक कार्य गर्ने प्रचलन बढ्दै गएको छ । देउसी सामूहिक गीत हो । यो गीत झिलिमिलि झिलिमिलि.... । वा भनभन भाइ हो... । बाट सुरु गरिन्छ (पं. पुरुषोत्तम अधिकारीबाट प्राप्त जानकारी) ।

देउसी गीत - १

ए भनभन भाइ हो - देउसिरे

ए राम्ररी भन - देउसिरे

ए स्वर मिलाईकन - देउसिरे

ए झिलिमिलि झिलिमिलि - देउसिरे

ए के को झिलिमिलि- देउसिरे

ए बत्तीको झिलिमिलि - देउसिरे

ए बर्षै दिनको - देउसिरे

ए रमाइलो - देउसिरे

ए तिहारै हाम्रो- देउसिरे

ए मनाउन भनी- देउसिरे

ए आएका हामी - देउसिरे

ए रातो माटो- देउसिरे

ए चिप्लो बाटो- देउसिरे

ए लड्दैपड्दै - देउसिरे

ए आएका हामी - देउसिरे

ए बलि राजाले- देउसिरे

ए हुकुम हुँदा- देउसिरे

आएका हामी- देउसिरे

झ्याउरे लयमा आधारित देउसी

ए भनभन भाइ हो - देउसिरे

ए राम्ररी भन - देउसिरे

ए स्वर मिलाईकन - देउसिरे

ए भङ्गीत मिलाई - देउसिरे

ए मादलको तालमा - देउसिरे

ए गोडाका चालमा - देउसिरे

दिनुहोस कात्तिके दान भरिपूर्ण हजरको सन्तान

ए आयो आयो तिहौ आयो देउसी भैलो खेलौ कि भै लाग्यो ।

ए है राम्ररी भन - देउसिरे

ए स्वर मिलाई कन - देउसिरे

ए आउला भाइ हो - देउसिरे

ए स्वर मिलाई भन - देउसिरे

ए मादलको तालमा - देउसिरे

टुक्का : हे अँधेरो छ औशस्को रात सुन हजरर काँ बज्यो भ्याउँकिरी

हे गारो पीरो नमान्नु होला सुन हजुर आइपुगे देउसि

गैरी गाएको काँ पर्‍यो चौकी नाच्दा गाउँदा रिसाउने कोही छौ कि

आयो आयो तिहारै आयो ....

बाग्लुङ्गको कालिका माइलाई सुन हजुर छ भाकल राखेको

गीत ताउने स्वर त छैन सुन हजुर बचनै राखेको

वर्ष दिनको दुःख र पीर मेटाउनलाई आइपुग्यो तिहार

आयो आयो तिहारै आयो ....

हे तिहारको मखमली माला सुन हजुर निधारमा टीका छ

यो घरमा लक्ष्मीको बास सुनहजुर आएको देख्न पाउँ

कति ठूलो रैछ मन आज हेरौं हेरौं खुल्दुली भैराछ

हे मादल बज्यो घिनघिन घिनताङ्ग सुन हजुर रमाइलो छ भन्छन्

यो घरका आमा र बा को सुन हजुर मन ठूलो छ भन्छन्

बोले अर्ति छोएमा धन बनी रहोस् हाइ हाईको जीवन

आयो आयो तिहारै आयो ....

आयो नाङ्लो भिनिया सेल, बाँचुन्जेली गर्ने हो हाँसखेल

नखेल्नु जुवा र तास धनको नास जीवनको वनवास

ए यसै घरमा - देउसिरे

ए लक्ष्मीले - देउसिरे

ए बासै गरुन - देउसिरे

ए गाइ गोड बढून- देउसिरे

ए भैंसी गोठ बढून - देउसिरे

ए ढुङ्ग छोए - देउसिरे

द्रव्य होउन् - देउसिरे

ए माटो छोए - देउसिरे

ए अन्न होउन - देउसिरे

४.२.२.४ मालसिरी (मालश्री)

मालश्री शब्दको अपभ्रंस रूप मालसिरी हो, मालश्रीलाई सङ्गीतको एउटा महत्वपूर्ण राग मानिन्छ । यसै राग एवम् लयमा आधारित भएर गाइने हुँदा यसको नामाकरण मालसिरी भएको हो । मल्ल कालदेखि काठमाडौंमा प्रचलित मालसिरी पूर्व र पश्चिमका पहाडी भेगमा पनि प्रचलित रहेको पाइन्छ । यो खास गरी देवी भगवतीको मन्दिरमा विहान बेलुका गाइने गीत हो । मालसिरीको गायन बडादशैका अवसरमा नैरथाभरि नै गरिन्छ । कतै कतै एक प्रकारको मालसिरी गाउने काम चैते दशैमा पनि हुन्छ । गोरखा क्षेत्र नं. २ को इलाका ८ मा पनि कही कतै दशैंको अवसरमा नौरथाभरि मालसिरी गाउने चलन अझै चल्दै आएको पाइन्छ । विशेषगरी महाअष्टमीको रात कालरात्रीको पूजा गरी देवीलाई बाँका बलि दिने प्रचलन रहीआएकोले त्यसै दिन राति बुढापाकाहरू भेला भएर मालसिरी गीत गाउने चलन रहेको कुरा मुच्चोक ६ का श्रीप्रसाद अधिकारी बताउनु हुन्छ । पहिले पहिले व्यापक हुन्थ्यो तर हिजोआज मालश्रीका चलन घट्दै गएको छ । मालसिरीको मुख्य विषयवस्तु देवी भगवतीको आरधना र स्तुति हो । यसमा उनकै महिमा शौर्य स्वरूप, भक्तवात्सल्यको आरधना गरिएको हुन्छ । यो पुरुष र नारीहरू मिलेर सामूहिक रूपमा गाइन्छ । यो शास्त्रीय राग भएपनि यसमा बाजाको प्रयोग गरिदैन । यसलाई भक्तजनहरूले समवेत स्वरमा एउटै भाका र लयमा गाउँछन् । मालसिरी शक्तिका रूपमा देवीका वन्दना गरिने हुँदा यसलाई आराधना गीत पनि भनिन्छ (द्रोणचार्य अधिकारीबाट प्राप्त जानकारी) ।

मालश्री गीतको उदाहरण

जयदेवी भैरवी दर्शन देउ भवानी

असुर विनाशिनी जगतकी हितकारिणी

श्रीदेवी भगवती दुर्गा भवानी

जय देवी गोरखकाली दर्शन देउ भवानी

हे हृदय जननी, हे भण्डिकले त्रिलोकको

जगतको प्रतिपाल गर माइ

हा हा दुर्गे प्रचण्डरुपिणी, कालिके प्रतिपाल गर

शुभ निशुभ असुर मारी दुखहरने सिरकालिका

गङ्ग, यमुना त्रिवेणीसँगमा मोक्षदायिनी कालिका

चन्द्ररुपिणी प्रचण्डहरूपिणी, रक्तबीचज निपातिनी

शङ्ख चक्र गदा पद्मले कोटी वान सजिनी

लाल रूप कपडा वीज असुरमारिणी सुधारिणी

रक्तवीजको नाश गरन प्रकट हुनु भो हे कालिका

जयदेवी कालिका, हे अम्बिका माता

सरन आयौ बालक हामी हर हे सब दुःख अम्बिका

चैते दशैंको मालश्री उदाहरण

देवीथानमा जाम त नि भेट हुन पाय् त नि

माया लगाय आ त नि चैत्रे दशैमा

साथीसँगी घेरौला, मेलाजात्रा हेरम्ला,

मनको धोको फेरम्ला चैते दशैमा

जाम्ला पालै नाचम्ला, घुँडा कम्मर भाँचम्ला

त्यो दिन मनमा साँचम्ला चैते दशैमा

चैतेदशैंमा गोरखकाली मन्दिर गोरखामा मेला लाग्दछ, त्यो मेलामा देवीथानमा भेट हुन पाए र माया लाउन पाए हुन्थ्यो, साथीहरूसँग भेटघाट हुने, मेलाहेर्न पाइने, मनको धोको फेर्न पाइने, नाच्ने कम्मर भाँच्ने त्यो अबसर मनमा साच्न सकिन्छ भनेर भनिएको छ ।

४.२.३ कर्म गीत (श्रम गीत)

नेपाल कृषि प्रधान देश हो । यहाँका करिव ८० प्रतिशत जनता कृषि पेसामा आधारित छन् । गोरखा क्षेत्र नं. २ इलाका नं ८ मा पनि करिव ७० प्रतिशत जनताहरू कृषि पेशामा नै निर्भर छन् । यस क्षेत्रका कृषकहरूले चैत्र वैशाखमा घैया, मकै छर्नु, घैया मकै गोड्नु, असारमा खेत रोप्नु, साउन भदौमा कोदो रोप्नु, खेत गोड्नु, मकै भाँच्नु, मंसिरमा धान काट्नु, विटा लगाउनु र दाई हाल्नु वर्षभरि नै मेलापात, घाँसदाउरा गर्नु यहाँका कृषकका वर्षचर्या र दिनचर्या हुन् । यिनै अवसरमा काम गर्दै गाइने गीतहरू कर्म गीत हुन् । कर्म जीवनयापनको अभिन्न अङ्ग भएकोले हाम्रा श्रमजीवी दाजुभाइ दिदी बहिनीहरू हरेक काम गर्दा आनन्दले गीत गाउने हाँसलेख गर्ने र नाच्ने गर्दछन् । दिनभरि पसिना चुहाएर पनि पेटभरि खान र आङ्ग भरि लाउन नपुग्ने

भएकाले होला आफ्ना मनका दु:ख दर्द र वेदना हाम्रा नेपाली जनताहरू या भनूँ गोरखा २ इलाका नं. ८ क्षेत्रका कृषक दाजुभाइ, दिदी बहिनीहरू काम गर्दा पनि अलाप्ने गर्छन् । गड्यौली, अड्को, असारे र दाई गीत यहाँका मुख्य कर्म गतिहरू हुन् । यी गीतहरूका सुरमा काम गर्दा एकातिर थकावटको पत्तो हुँदैन भने अर्कातिर काम पनि द्रुततर गतिमा भइरहन्छ । साथै काममा उत्साह कायम रहिरहन्छ र पट्यार लाग्ने आलस्यताको अनुभूति रहँदैन । मनमा भोक र दु:खका झिझ्याहटहरू पन्छेर शान्ति मिल्दछ भन्ने भनाइ यहाँका कृषकहरूको छ । हातले काम गर्ने र मुखले गाउने भएकोले यसरी गाइएका गीतहरू वाद्यवादनरहित हुन्छन् । कतै कतै रोपाइँमा पञ्चैवाजा बजाउने र रमाइलो गर्ने प्रचलन रहेको कुरा पनि पाउन सकिन्छ । यसरी बाजा बजाउँदा काम गर्ने छुट्टै व्यक्ति र बाजा बजाउने, छुट्टै व्यक्तिहरू हुन्छन् । कर्मगति प्राय : आफ्नै जीवनसँग सम्बन्धित दु:ख सुखका मिश्रित कम्पनहरू छचल्किएका हुन्छन् । आवाज स्वर तथा लयको रूपमा बाहिर निस्कन्छन् ।

४.२.३.१ असारे गीत

कृषकहरूका खेतीको सिजन मानिने वा मानु खाएर मुरी उब्जाउने बेलाको रूपमा चिनिने असार महिनामा गाइने लोकगीतहरूलाई असारे गति भनिन्छ । प्राय : यो गति खेत रोप्दा रोप्दै गर्दा मेलामा नै गाइने गति हो । गोरखा दुई नम्बर क्षेत्रका विविध गीतहरूमध्ये असारे गति पनि एक प्रमुख गीत हो । असारे गीत कुने लामा र कुनै छोटा हुन्छन् । तर स्वरभने लामो लेग्रो तानेर गाइन्छ । बाउसे र हली खन्न खोस्रिते तथा जोत्ने गर्छैन भने रोपाइहरू विउ काड्ने विउँ पाँजा हातमा लिएर गाउँदै हारी मिलाउने वा रोपो मेलोमिल्दो बनाई रोप्ने कार्य गर्दछन् । यहाँ हली बाउसेहरूलाई राजा र रोपारहरूलाई रानी भन्ने चलन छ । टपरीमा दही, चिउरा, रोटी, सिरौला र अचार तरकारी खाजाको रूपमा दिइन्छ । बिहानदेखि काम गर्दा थाकेको शरीरलाई आराम दिन र भोक मेटाउनको लागि आधा दिनमा करिव २ बजेतिर खाजा खुवाउने चलन छ । गोरुहरूलाई स्याउला, घाँस दाना पराल आदि खुवाइन्छ । दैनिक खाजा फरक फरक हुन सक्छ र एकैथरी पनि हुन सक्छ । भुटेको मर्क, गुन्द्रुकको अचार साथमा तरकारी, भात, चिउरा आदि कुनै पनि किसिमका खाजाहरू दिएर सन्तुष्टि बनाइने गरिन्छ । खेत रोप्दै जाँदा खेतको ठूलो गरो (खले गरो) मा पुगेपछि भकारी आकारमा धान रोपी बीचमा एकमुठो बीऊ राखी छेउमा बाघको आकार बनाइन्छ । यति बेला गीत गाउनु अनिवार्य जस्तै हुन्छ । भकारी राखेबापत घरधनीले रोपार बाउसे र हलीलाई भेटी स्वरूप पैसा, चुरोट, फलफूल, चामल आदि दिने चलन छ । यसो गर्दा खेतको अन्न राम्रो फल्ने सह आएर भकारीभरि धान हुने भन्ने विश्वास गरिन्छ । गोरखा क्षेत्र नं. २ मा असारे गीतका केही नमूना यस प्रकार छन् (महेश्वर पोखरेलबाट प्राप्त जानकारी) :

न भित्र खोक्रो न बाहिर बोक्रो गुलियो कसार

पूर्वको ढोका खोलेर हेर्दा लागेछ असार ।

असारै मासको चिजको वस्तु पाकेको खुर्सानी

असारे एकछिन् भन्देऊ न राजै सम्झाउने बिर्साउने

असारे मासको दबदबे हिलो छि मलाई घीन लाग्यो ।

पातली नानीलाई फरिया किन्दा छबीस रिन लाग्यो ।

छुपुमा छुपु खेतमा रोपौं हातको बिउ छउन्जेल

भलै र लाए भलै र खए बाबाको ज्यू छउन्जेल

हिलै र लाई धुलै र लाई नाइलनको सारीमा

हलीको टाउको मुसाले खायो खुर्सानी बारीमा

मूला त मीठो ककनी लेकको उखु त थुम्सेमा

दुलहा भन्दा मायालु माटो हितैको परानी

हली है राजा खेताली रानी वाउसे खरानी

४.२.३.२ गड्यौली

घैया, मकै, गोड्दा गाउने गीत भएर ने यसको नाम गड्यौली भएको अनुमान गर्न सकिन्छ । वैशाख जेठमा पाखो बारीमा घैया मकै गोड्दा थकाइ मेट्न र चर्को घामलाई भुल्नको लागि यो गीत गाइन्छ । यो गीत प्राय : एक्लै गाइन्छ तर कर्त कतै भने सामुहिक रूपमा पनि गाउने गरिन्छ । यस गीतका केही फाँकी यस प्रकार छन् (कलाधर अधिकारीबाट प्राप्त जानकारी):

जेठ र मासको यो चर्को घाम

मच्याउनु कोदाली

मैले मच्याउनु कोदाली

मैले मच्याउनु कोदाली

ग्राममा स्वामी घटाघट हुनु

गाम जान नपाउनु

बेसीमा आउने ए माल नानी

दाजुको खबर के छ नि,

खबर के छ नि ?

ढोकामा खोली हेर्दा खेरि

दाजु त भान्छेमा

भाउजू राम्रो छ खबर

यस्तै गरी सबै देवरहरूले मरिसकेको दाजुलाई सन्चै छ भनेर ढाँट्छन् तर कान्छा देवरले दाजु मरिसकेको यथार्थ कुरा बताइदिन्छ र भाउजू आफूसँग गएको गहना कान्छा देवरलाई दिएर दाजुको सती जाने गरी भन्दछिन् (कलाधर अधिकारीबाट प्राप्त जानकारी) ।

सिर्फल फुकाली कान्छा नाती लिऊ न

दाजुको सती जान देऊ न ।

ए जेठी भाउजू एक बिन्ती लेऊ ।

दाजुको सती जान्न भन्देऊ न ।

४.२.३.३ अड्को गीत

परम्परादेखि चल्दै आएको आहान तथा गाउँखाने कथाको रूपमा प्रचलित अड्को गति लय हालेर गाइन्छ र प्रश्नको रूपमा अड्को तथा अत्तो थापेर गाइने यो गीत प्राय : खेतीपाती गोडमेल गर्दा गाउने गरिन्छ । एउटाले प्रश्न सोध्ने, अड्काउने र अर्कोले उत्तर दिने फुकाउने यो गीत बडो रमाइलो हुन्छ । प्राय : गरेर यो गीत समूहमा गाइन्छ । लामो लयमा लेघ्रो तानी यो गीत गाइन्छ र बीचबीचमा होरी हो भनेर निपात शब्दको प्रयोग गरिन्छ । यस गीतका केही नमूना यस प्रकार छन् ।

प्रश्न : एकै र मुठी जिरीको साग घिउतेलमा भ्कानन

मरेको भै.सी गाउँबेसी गर्छ त्यो अर्थ जानन ।

उत्तर : सानुमा सानु टिनमिने बाजा तालदिने ढोलकी

मरेको भैसी गाउँबेसी गर्छ नारा पो होला कि ?

यदि दोस्रो समूहले उत्तर दिन नसके उनीहरूको आफ्नै हार गीतमा नै मान्नु पर्दछ । गीतबाट नै हार स्वीकार गरेर आफूलाई नतमस्तक बनाउनु पर्दछ, जस्तैः

बाह्रै हाते पटुकी मेरो बारैमा सुकाइदेऊ

तिमरो अड्को जानेनौ हामीले तिमी नै फुकाइ देऊ

अड्को गीतको अर्थ गीतले अड्काउने हो, उत्तर दिनेले अड्को फूकाएर उत्तर दिनु पर्छ । प्रश्नमा र उत्तरमा गीतको उत्तरको अन्त्यानुप्रास मिलेको हुन्छ उत्तर नजाने प्रश्न कर्ताले नै उत्तर दिनुपर्छ ।

४.२.३.४ दाई गीत

नेपाल कृषिप्रधान देश हो । यहाँ खेती लगाउँदादेखि खेती भित्र्याउँदासम्म अनेक प्रकारका बेलामौका अनुसारका गतिरु गायन्छन् । गोरखा जिल्लाको क्षेत्र नं. २ इलाका नं. ८ का बासिन्दाहरू पनि आफ्नै परम्पराअनुसार गीत विभिन्न मेलापात, बेलामौका र लगाउने भित्र्याउने कार्यहरूका गीत गाउँछन् । कहिले दुःखका र कहिले खुसीका भाकाहरू उकेल्ने गर्दछन् । दाई गीत मंसिर महिनामा दाई गर्दा गाइन्छ । यस गीतमा पनि कुने बाजाको प्रयोग गर्दैनन् । यो गीत दाईमा काम गर्ने जो कसैले पनि गाउन सक्छन् । दाई गीतलाई मङ्सिर वा टपरे गीत पनि मानिन्छ । काजीमान कन्दङवाले यसलाई रासी गीत भनेका छन् । किनभने यो गीत प्रायः खलामा धान झाँटेर रास ठड्याएर पछि गाइन्छ । धान चुट्ने र गोरु धपाउने बेलामा पनि यो गीत गाउन सकिन्छ । दाईमा गोरु धपाउनेलाई गोडक्कड भनिन्छ भने गोरु बाँध्ने दाम्लोलाई माल्दाम्लो भनिन्छ । गोरुहरू बाँध्न खलाका बीचमा काठ, बाँस आदिको मियो गाडिएको हुन्छ । दाई गीतमा यी सबै कुराहरूको वर्णन गरिएको हुन्छ । साथै दाई गीतमा ठट्टाको पनि निकै प्रचरता पाइन्छन् । ठट्टा गर्ने, छिलिने, उखान, टुक्का, गाउँखाने कथा, दन्त्यकथा, लोककथा आदि दयाँराले वाक्य वा बोलीमा प्रयोग गर्दै हाँस्ने रमाउने पनि गर्दछन् । दाइँमा प्रयोग भएका खेतालालाई दयँरा भनिन्छ । ती दयँराले धान चुटेपछि पराल छिरलेर गोरु धपाउँदै गर्दा कोइलीको नाम काडेर गीत गाइन्छ । यसै गरी लुखुरी हावा बोलाउने र मधेसको वा अन्तको सह ल्याउने आग्रह वा कामना पनि दाई गीतमा गरिन्छ (श्रीप्रसाद अधिकारीबाट प्राप्त जानकारी) ।

गोरखा क्षेत्र नं. २ इलाका नं. ८ मा प्रचलित दाई गीतमा बराँदो वा बराजु भन्ने गरिन्छ । गोरु कै सिङपुच्छर खुरले गरेको कामको बयान पनि गीतमा हुन्छ । यस्तै यहाँका दाई गतिमा खानपिनका प्रसङ्गदेखि लिएर दयँराहरू, मियो, गोरु आदिका नाम लिनाका साथै हाँस्यव्याङ्ग्यात्मक गीत पनि गाइन्छ । खलामा नै गएर दाल, भात, तरकारी, अचार, दही, मही आदि घरबेटीसँग जे जस्तो छ खुवाउने चलन छ । ठूला ठूला कुनिउँ फोर्नेहरूले राति नै धान पराल छुट्याउने काम पनि गर्दछन् । यसरी रातमा खलामा जाने दयँराहरूलाई दही चिउरा, सेलरोटी, मासु, रक्सी, जाँड आदि खुवाउने चलन पनि रहेको कुरा यस क्षेत्रका कृषकहरू बताउँछन् । दाई गीतको केही नमूना यस प्रकार छन् ।

माली गाईको छोरो, तारी गाइको नाति

हिँड्न थाल्यो बरदो धान पराल माथि

खला वरिपरि सिमल चरी सिङ

हो ………… हो ………………… हँ ……………… हा …………………
आ………… है

माल मधेसको सह ल्यायो

यहाँको अनिकाल खाओ ।

बरदो ह ह …. ह हो ॥

मियोको दुप्पामा बसिगयो कोइली

आजका दयाँरालाई घिउका चोइली

मियोको गोरुले पाएन जोडी

सह ल्याउने माल मधेसको

पूर्व पश्चिम उत्तर दक्षिण फोरी ह .. ह… ह… हो ।

खुरले माडिदेऊ, पुच्छरले डोलाईदेऊ

कानले बताइदेऊ, सिङ्ले बोकिदेऊ

वरिपरि बरँदो हो, परालको कुँइलो

माझमा बरँदो हो, सिमलचरीको मुनि

खाउला खाउला दयँरे हो घिएको दुनी

हो हो ….. ह ॥

हाम्रो बबुराका लामा लामा कान

एउटा गेडाको सयमुरी धान

हो ……. बरँदो ………. हो हो …… ह ह ।

मियोको गोरुले मियो हल्लयो

घरका बूढा बूढीले थाङ्नो हल्लायो

बरँदो हो हो .... हो ॥

मियाको टुप्पामा बसिगयो कोइली

आजका दयँरालाई डेढेको चोइली

बरदो हो .... हो .... ह ह ह ॥

मियोको टुप्पामा बसिगयो कोइली

गोरु धपाउने गोठालालाई गोरबरको चोइली

हो हो बरँदो हो .... दाई बराँदो हो ।

यसरी धान पराल छुट्याई सकेपछि धान रास ठड्याउँछन् र यस रासमा हँसिया गाडी उत्तरतर्फ अन्नपूर्ण हिमाललाई सम्भेर धुपधुवाँर गरी धानका रेखा हाली त्रिशुल बनाए पछि दाई गति सकिन्छ । त्यसैबेला राम राम भन्दै धानको पाथी भरिन्छ । दाईमा माग्ने आदिलाई पनि दालभात दिने चलन छ । दयँरा, खेतला, सिलाउने दमै, कमाउने कामी ? जोडी, कटुवाल आदि व्यक्तिलाई समेत खला बाटै खलेपाथी दिने चलन पनि छ । यसरी दयँराहरूले परालको भारी बोक्ने, टौवा बनाउने र धान बोक्ने काम रमाइलोसँग निस्किदै, छेलिँदा काम गर्ने चलन यस क्षेत्रमा विद्यमान छ ।

४.२.३.५ गोठाले गीत

गाईवस्तु चराउने, तिनको स्याहार सुसार गर्ने वा गाईवस्तुको टहल गर्नेलाई गोठालो भनिन्छ । यिनै गोठालाहरूले गाउने गीत नै गोठाले गीत हो । गोठालाहरू प्राय : अनपढ तथा अशिक्षित हुने भएकाले यी गीतमा ठट्यौला कुरा बढी हुन्छन् । यस्ता गीतमा मिठास, सरलता, कोमलता र हृदय स्पर्शिता पनि हुन्छ । यस क्षेत्रमा पाइने गोठाले गीतका केही उदाहरण यस प्रकार छन् (राम बहादुर ढुङ्गाना अधिकारीबाट प्राप्त जानकारी) :

गोठे लौरी गोठै जा

नुन लिन भोटै जा

कुलो लग्यो पैराले

थुन्न जा लौराले ।

रामे लिले झ्यापे चार

आजभोलि मङ्गलबार

काठमो घोडा रूपासिङ

तेरो बाउ चेपा सिङ

हाडखोड पुऱ्याइ बीस

गोठालो दाइ खै तिम्रो भाइ

भाइ गयो पढ्न मास्टर बन्न

तिमी किन गोठमा

गाईलाई घाँस दिन

४.२.४ बाह्रमासे गीत

बाह्रमासे भनेको सदाकाल हो । सदाकालले सबै समय, सबै दिन, सबै महिना तथा सबै ऋतुलाई जनाउँछ । बाह्रैमास वा सबै महिनामा गाइने गीतलाई नै बाह्रमासे भनिन्छ । लोकले कुनै समय दिन वा ऋतुको बन्धनमा नपरी जुनसुकै समय, महिना, ऋतु वा जुनसुकै अवसरमा गाइने गीतलाई बाह्रमासे वा सदाकालिन गीत भनिन्छ । बाह्रमासे लोकगीतलाई गाउन कुनै विशेष अवसर नपर्खी जुनसुकै बेला गाइने हुँदा तिनलाई सामान्य लोकगीत पनि भनिन्छ । गोरखा क्षेत्र नं. २ इलाका नं ८ मा प्रचलित बाह्रमासे गीत अन्तर्गत झ्याउरे, चुड्का, ठाडोभाका ख्याली, सालैजो आदि पर्दछन् (देउमान गुरुङबाट प्राप्त जानकारी) ।

४.२.४.१ झ्याउरे

झ्याउरे नेपाली जनमानसको सदावहार लोकगीत हो । यो हरेक व्यक्तिबाट हरेक समय र हरेक ठाउँमा गाइने गीत हो । नेपाल कृषिप्रधान देश हो, यहाँका कृषकहरू मेलापातमा काम गर्दा झुत्रे झाम्रे भएर आफ्ना दुःखका सुसेलीहरू सुसेल्ने गर्दछन् । झ्याउरेको अर्थ निन्याउरो, लुतेलाम्रा वा झुम्रे भन्ने हुन्छ । नेपाली लोकजीवनमा सर्वसाधारणको स्थिति एवम् अवस्था पनि यस्तै झुम्रे झ्याउरे हुने हुँदा मूलत : तिनै जनसमूहले जतिबेला पनि गाउने झ्याउरे भनिएको हुनुपर्दछ । गोरखा क्षेत्र नं. २ मा पनि तयहाँका जनसमुदायले विभिन्न झ्याउरे गीतहरू गाउँछन् । यसमा कुनै प्रकारको बन्धन नभएको हुँदा, स्त्री, पुरुष, बाल-बृद्ध सबैले आ आफ्नै ढंगले गाउँछन् । यसलाई औपचारिक कार्यक्रमका साथै वनपाखा घाँसदाउरा, खनजोत, जुनसुकै अनौपचारिक कार्य गर्दा पनि गाइन्छ । यो गीत एकल, युगल र सामूहिक ढङ्गले गाउन सकिन्छ । झ्याउरे गीत ठाउँ अनुसार लय, भाका फरक फरक हुन्छ । एउटै वस्तीमा पनि फरक फरक भाका लयमा यो गीत गाइने गरिन्छ । झ्याउरे गीतका चरण र टुक्का हुन्छन् । चरण ९/१० अक्षरे हुन्छ भने टुक्का १४ वा १६ अक्षरे हुन्छ । खासगरी समूहका रूपमा गीत गाउादा चरण र टुक्का भनिन्छ । चरण दोहोऱ्याइ

तेहोऱ्याइ गाइन्छ भने टुक्का गीत लामो फलाकेर गाइन्छ । झ्याउरे गीत वाद्यवादन र नृत्य सहितको गीत हो । झ्याउरे गीत गोरखा जिल्लाको अत्यन्त प्रचलित गीत हो । दुःखसुख, हर्षविस्मात आदि विषयवस्तुमा आधारित हुन्छ । गोरखा क्षेत्र नं. २ मा प्रचलित गीतका केही नमूनाहरू निम्न प्रकार छन् (सिताराम दवाडीबाट प्राप्त जानकारी) ।

एकल झ्याउरे

कुनै व्यक्ति आफ्ना मनका वह वा पीडालाई विर्सन आफै लय र भाकामा झ्याउरे गीत गुनगुनाउन सक्छ । एकल व्यक्तिले गाइने गीतमा मनका बहहरूलाई नै उकेल्ने गर्दछ । जीवनमा परेका दुःख, पीडा, दर्द, आदिलाई गीतको सहायताले गुनगुनाएर आफ्नो आङ्गलाई हलुको बनाउने हो वा रमाइलो खुसीयालीमा ठट्यौलीको रूपमा होस् झ्याउरे गीत स्फूरण हुन्छ, जस्तै :

नमूना - १

छैन क्यारे रेलिमाइ यो वनमा चरी, चरी भए रेलिमाइ कराउथ्यो केइ गरी
चरी बस्यो रेलिमाइ बाँसैको सैसैमा, मर्छु क्यारे कलिलो बैसमा

घर त मेरो रेलिमाइ यहाँ होइन लले, रुन्छु मन बुझाउने म केले

काटेर रेलिमाइ बाबियो लसरी, रुने मन बुझाउने कसरी

यसै त रेलिमाइ मेरो मन रुन्छ ज्यान्ले तेसो नभने के हुन्छ

मेरो माया रेलिमाइ कहा पुग्यो भनी, रुख चढी हेर्दै छु म पनि ।

पानी पऱ्यो रेलिमाइ चार दिशा घेरेर, कहाँ बसेर रुँ धोको फेरेर

एले साल रेलिमाइ करिम चिन्दै छु, पीरको भारी बोकेर हिँडदैछु ।
तिम्रो मनमा रेलिमाइ जति पिर परेनि, सपनीमा आइरन्छु मरेनि

रैछ मेरो रेलिमाइ करिमै खोटी, रुन पऱ्यो रेलिमाइ दिनको नौ चोटी

नमूना - २

यो मनमा चल्छ ताना .चरण)

ठूलो भै छ बोलेन नभन

बग्यो नदी कहाँ पऱ्यो दोभान

म समाल्छु तिम्रो त्यो जवान (टुक्का)

योध मनमा ....

लेकैमा धँयारी रस

मेरो माया कही नजाउ यही बस

मेरो मनमा ....

मेरो माया छ भने त्यता
पानी खाने निहुँ गरी आउयता

यो मनमा ....
दोहोरी झ्याउरे

एउटा गायकको स्वरमा स्वर मिलाएर गाउने झ्याउरे गीतलाई एकल झ्याउने भनिन्छ । यो एउटाले गाउने र अरु समूहले स्वर खाप्ने गरिन्छ ।

विशेष यो अल्लारे ठिटाठिटीहरूले प्रश्नोत्तरको रूपमा गाएको गीत हो । हुन त बूढाबूढीहरूले पनि जीवनको रौस निकालेर गाएको पाइन्छ । वास्तवमा कुनै पनि प्रसङ्गलाई समेटेर अल्लारे ठिटाठिटी वा कुनै महिला र पुरुषबीच प्रश्न र उत्तरको रूपमा गाइने गीतलाई दोहोरी झ्याउरे भनिन्छ । दोहोरी झ्याउरेमा विशेष प्रेमप्रसङ्ग, ख्याल ठट्टा, सामाजिक तथा राजनैतिक परिवेशलाई समेटेर विषयवस्तु बनाइएको हुन्छ । यस दोहोरी झ्याउरेमा स्त्री र पुरुषको बीच पालैपालो प्रश्नोत्तरको रूपमा बडा हर्ष उमङ्ग र ठट्टाको साथ गीत थालनी गरिन्छ । यस्ता गीतहरू सुन्दा बुझ्दा निकै घतिलो हुन्छन् र यी विभिन्न भाकाका हुन्छन् ।

नमूना - १

केटा
आजकल त भेट नि भा छैन, दुब्लाई छ्यौ कि मोटाइ छ्यौ था छैन
सम्झेर यो मन रोको छ उस्तै छौ कि निरमाया झन राम्री भाकि छ्यौ सम्झेर यो मन रोको छ

केटी

तिम्रै यादमा छटपटाइ रा की छु, जाल भित्रको माछीझैं भाकी छु ।

उस्तै छौ कि निरमाया झन राम्रा भएका छौ एक चोटी हेर्न धोको छ ।

केटा
भेट्न आउँछु भन्थ्यौनि चाँडै म, पर्खी बसो भञ्ज्याङ्गको डाँडैमा
उस्तै छौ कि ....

बसेकी छु म पनि हेर, दुई पल भेटन चौतारी चिनेर

उस्तै छौ कि ....

नमुना - २

आए देखि मायामा खटपटी (बाँचेको छु) छटपटी छटपटी

रुन्छु रातिमा रुन्छु रातिमा सानु पोल्छ छातिमा एक्लो जीवन बिताउनु

भन्दा त मनै जाति म

केटा

गरेकै हुँ तीर्थ र ब्रत, (लाए माया) भएन कै अर्थ

रुन्छु रातिमा ....

केटी

हातको माया घटेर भो वित्ता (नसकेर) बुझाउन दिन चित्त

रुन्छु रातिमा ....

केटा

मुटुमा घाउ दियौ नि घाएल (मर्छु क्यारे) यै घाएको पीडाले

रुन्छु रातिमा ....

नमूना - ३

केटा

गाउँमा बसी भएन मलाई जान्छु, विदेश विदा देउ अबलाई

फूलको बासना, मनमा पीर भएनि मायालु मुसुक्क हाँसन

केटी

नगर मन विदेशमा धाउन, त्या बसेर पसिना बगाऊन

फूलको वासना मनमा पीर भए पनि मायालु मुसुक्क हाँसन

केटा

कमाएर ल्याउने छु मैले धन पिरै परले नसुकाउ तिम्ले ज्यान

फूलको वासना मनमा पीर भएपनि मायालु मुसुक्क हाँसन

जान्छु भन्छौ नौ डाँडा पारि एक्लै गाउँमा बसूँ म कसरी

फूलको वासना मनमा पीर भए पनि मायालु मुसुक्क हाँसन

४.२.४.२ समूह झ्याउरे गीत

सामूहिक झ्याउरे गीत पुरुष-पुरुष, महिला-महिला वा पुरुष-महिला सँगसँगै गाइने लोक झ्याउरे गत हो । यो विशेष उत्सव, चाडपर्व रमाइलो मेला, जात्रा, पूजा आदि भएको ठाउँमा समुदाय भेला भएर नृत्यको साथमा गाइन्छ । जोर मादल, खैजडी, मजुरा, भिन्जा आदि बजाएर रमाइलो गर्न यो गीत गाइने गरिन्छ, विशेष विवाह, व्रतबन्ध, मेलापात, आदिमा गाइने गरिन्छ ।

समूह ख लोक दोहोरीको रूपमा पनि गाइन्छ र फूल लगाउने क्रममा व्यक्तिसँग फूल झार्न, विभिन्न परिवेशहरूलाई समेटेर आफ्ना तीता मीठा ठट्यौल भङ्गीतहरू उजागर गरी यो गीत घन्काइने गरिन्छ । हिजो आज देउसी भैलीको साथमा झ्याउरे नृत्य देखाउने पनि चलन रहेको छ (सुरेन्द्रराज धितालबाट प्राप्त जानकारी) ।

सामूहिक झ्याउरे नमूना - १

दुवै

हिमाल सेतै छ, हाँस्ने खेल्ने, हजारौ भएनी, यो मन त्यतै छ,

मेरो माया जुवाको दाउ भयो, तिम्रो माया मुटुको घाउ भयो ।

हिमाल सेतै ....

उता माया अस्तायो डाँडैमा यता माया अल्झियो काँडैमा ।

हिमाल सेतै ....

मनको रहर मनैमा रहरिह्या, जानेर नि नजाने झै भयो ।

हिमाल सेतै ....

काँडा होइन फूल झार्छ, हुरीले, रेटेकै छ अचानो छुरीले

हिमाल सेतै ....

मायाले त हँसाउनु पर्ने हो, ढुङ्गा पनि रसाउनु पर्ने हो ।

हिमाल सेतै ....

मैले पनि त्यै भन्थे पहिले त माया पनि घात भयो ऐले त

हिमाल सेतै ....

मुटु साट्दा छु आँसु पाएको किन हुन्न जीवनमा चाहेको

हिमाल सेतै ....

चाहे जस्तो कस्लाई पो भाछ र, चोखो माया कस्ले पो लाछ र

हिमाल सेतै ....

माया झुटो होइन नि हुन न सम्झी सम्झी पऱ्यो नि रुन त

हिमाल सेतै ....

यही आँसु, यही आँसु भेल भयो, हाम्रो माया दुई दिनको खेल भयो ।

हिमाल सेतै ....

आशै मऱ्यो कैले हो पलाउने, जसले पनि यही मुटु जलाउने

हिमाल सेतै ....

कोइलाई तुल कोय माथि उठाउँछ, माया बस्छ छिन भरमै छुटाउँछ

हिमाल सेतै ....

एउटा हाँस्दा अर्कोलाई जलन किन यस्तो संसारको चलन
हिमाल सेतै ....
बुझे माया अमृत सरी हो, नत्र माया आँसुको झरी हो ।
हिमाल सेतै ....
कि त माया नलाकै जाति, लाएपछि नजलोस यो छाती
हिमाल सेतै ....
वारिपारि नदीका किनारा, भेट गराउने छैन कोइ साहारा

यस समूह झ्याउरेमा गीतको मूख्य गेडो हुन्छ, कून भाका र लयमा केन्द्रीत रहेर गाउने हो त्यो पहिले गाइन्छ र टुक्का पनि त्यही लयमा मिल्ने गरी टुक्को प्रयोग गरिन्छ । यसमा प्रयोग भएका टुक्काहरू मुटु छुने हुन्छन् । समुहमा गाइने हुनाले यसलाई समूह/सामूहिक झ्याउरे भनिन्छ ।

४.२.४.३ चुडका र भजन

नेपाली लोकसाहित्य अन्तर्गतको अत्यन्त लोकप्रिय गीत हो - चुड्का । यो पनि नेपाली लोकसाहित्य अन्तर्गतको अत्यन्त लोकप्रिय गीत हो - चुड्का । यो पनि झ्याउरे गीत जस्तै बाह्रमासे गीत हो, मनोरञ्जनात्मक गीत हो र नृत्य गीत हो । नेपाल अधिराज्यभर चुड्का गति

गाइन्छ तापनि खासगरी गण्डकी, नारायणी, लुम्बिनी, धौलागिरि आदि अञ्चलमा यसले आफ्नो प्रभुत्व जमाएको छ । नेपाली चाडपर्व, हाटबजार, विवाह, उत्सव तथा विभिन्न फुर्सदिलो समयमा यो गीत गाइन्छ । खेतबारीमा दिनभर कडा परिश्रम गर्ने कृषक युवायुवतीहरू बेलुकी एकै ठाउँमा जम्मा भएर मन बहलाउनका लागि यो गीत गाएर तथा नाचेर मनोरञ्जन गर्छन् । यो सामूहिक गीत हो र वाद्यवादनसहितको गीत हो। अन्य गतिहरू र चुड्कामा खास भिन्नता के छ भने अन्य गीतहरूमा युवायुवतीहरू जुहारी खेल्छन् तर यस गीतमा पुरुष समूह जुहारी खेल्छन् अनि अविवाहित युवतीहरू गीतको मर्म र खैजंडीको ताल अनुसार मृदुमुस्कान छर्दै छमछम नाच्छन् ।

चुड्का दुई पाउ भएको अनि पहिलो पाउ ६ अक्षर र दोस्रो पाउ ७ अक्षर भएको चुड्किलो पाराले गति हो । लयका आधारमा चुड्का भाका दुई प्रकारका छन् । मुख्य चुड्के भाका र ठूटे भाका । चुड्का गीतमा चरण र टुक्का हुन्छन् । ६ र ७ अक्षरको चरण हुन्छ भने टुक्का १६/१६ अक्षरको हुन्छ । चरणलाई दोहोऱ्याई तेहेऱ्याई गाइन्छ । चरणको पहिलो पाएको अन्त्यानुप्राससँग टुक्काको अन्त्यानुप्रास मिलाउनु चुड्काको विशेषता हो (दण्डपाणी धितालबाट प्राप्त जानकारी) ।

धर्मकर्म, भक्तिभाव, देवस्तुति, ईश्वरवन्दना आदि विषयवस्तु भएको चुड्कालाई चुड्का भजन भनिन्छ । भजन प्राय : खैजडी, मुजुरा आदि बाजा बजाएर द्रुतगतिमा गाइन्छ । चुड्के भजनमा व्यक्त भक्तिभावमा विभोर भइ नाच्ने गरेको पाइन्छ । चुड्का र चुड्के भजनको केही उदाहरण तल दिइन्छ ।

नमूना - १

किन तर्क्यौ नानी

तेलमा पानी तर्के

रुखको पात फर्के झैं (चरण)

जति खाच्यो उति मीठो शङ्ख मूलको पानी

सानैदेखि बस्यो मेरो हाँसखेल गर्ने बानी (टुक्का)

किन तर्क्यौ नानी

तेलमा पानी तर्के झैं (चरण)

नमूना - २ (चुड्के भजन)

सङ्गीलाई डाक्ने रशेमी रुमाल

रातो है तुल जस्तो

पिँगुवा दोभान कान्छीको जोवन

गुराँसको फूल जस्तो

लड्का फूलबारी, उखेली मैदान बनायो

चढाउ भगुवानलाई धूप दीप नैवेद्य

हेरौला पात्रो जुरौंला साइत

मङ्सिरको कुनै बार

चाँदीको सिक्री म वैना दिन्छु

लाऊ कान्छी चन्द्रहार

लसमा लस मसला पिन्नु

लोहोरी भए पो

एकोरी माया म कति गरुँ

दोहोरी भए पो । जौ है ...... ।

नमूना - २

जपौं राधे श्याम भजौं घन श्याम

खै जिन्दगी भर छैन, जप्यौ राधे श्याम

राधे राधे श्याम, मनमा हरि हरि

सारा सपना त्यागेर नर्बिसने गरी

सधै हरिहरि राधे श्यामनि जपे

हेरेर पीर मनको व्यथा पीर थपे ।

सुख भन्नु मन दुःख पर्छ भ्रन

हरि हरि भन्यौ चौवीस घण्टा मुखमा

राधे श्याम सधैं श्याम भन्यौ होला दुःखमा

सुख पर्दा किन पऱ्यो नि सम्भिन

दुःख पर्दा डाक्ने हो मनैमा राख्ने हो ।

उमेर छउन्जेल डुल्छौ, पापै पापमा भुल्छौ

पापै पापको शरीर ईश्वरलाई सुम्पिन्छौ

ए दही धनै ठूलो धनकै कमाइ भैन

राधे राधे भनेनि सन्तोक मनालाई छैन

नमूना - ३

अयोध्या र जनकपुरमा, जानकीको धाम

राम नाम सत्य छ भजौं राम राम

(रामको पैतालामा कमल फूल लेखेको)

हरि हरि हरि हरि, रामको पैतालमा .....

यो कुरा थाहा होला हामी सबैलाई

धनुष बाढा उठाएर ल्याए सीता माइलाई

(पाइँदैन लेखेको रामलाई सीता लेखेको)

हरि हरि हरि हरि, पाइँदैन देखेको

कैकेइको आज्ञा भयो रामलाई बनीबास

ईश्वरकै थियो उनलाई खटन खास

रामलाई बनीवास भरतलाई राजकाज

हरि हरि हरि हरि, रामलाई बनीवास

भरतलाई राज्य मागिन कैकेइ छन् घरी

सँगै जान्छु भन्छन् वरा लक्षुमण फेरि

लक्ष्मण जस्तो भाइ, भए हुन्थ्यो सबैलाई

हरि हरि हरि हरि, लक्षण्मा जस्तो

ऋषिमुनि भरण्तलाई समझाउँदै दिक्क

खराउ राजा गद्दीमा भरतको जिद्दीमा

हरि हरि हरि हरि, खराउ राजा ....

बाघ भालूको डर थिएन, असुर्को डर थियो

स्वर्णखाले रूप फेरेर रामलाई झुक्याउ दियो
सुनको हरिण मार्न रामलाई पऱ्यो गुहार्न
हरि हरि हरि हरि, सुनको हरिण ....
रावण आयो त्यै बेलामा जोगी रूप धरी
भिक्षा माग्दै सीता छेउमा जोगीले झै गरी
भिक्षा दिए लिने हो, नत्र सराप दिने हो
हरि हरि हरि हरि, भिक्षा दिए ....
शक्तिमाथि घमण्ड थयो लङ्का राजा रावण
एउटा नारी अवलाई गऱ्यो उसले हरण
सीता रोइ कराइन् स्वामी भनि चिच्याइन् ।
हरि हरि हरि हरि, सीता रोइ कराइन् ।

यसरी दुई पाउ भएको अनि पहिलो पाउ ६ अक्षर र दोस्ो पाउ ७ अक्षर भएको चुटिकलो पाराले गाइने गीत चुड्का हो ।

४.२.४.४ ख्याली

ख्याली सदाकालीन वा बाह्रमासे लोकगीतको अत्यन्त रसिलो प्रकारको हो । यो जुनसुकै बेला र जहीतहीँ गाइन्छ । यो विशेष युवतीहरूले गाउने गीत हो । ख्याली गीत चुड्के र लामो गरी दुई प्रकारको हुन्छ । चुड्के ख्याली शृङ्गार प्रधान भजनका रूपमा रहेको हुन्छ । यो गाउँदा खैंजेडी र मजुराको पनि प्रयोग गरिन्छ । लो तानेर गाइने लामो ख्यालीमा मादलका तालमा नाच्ने गरेको पनि पाइन्छ । गोरखा जिल्लाको इलाका नं. ८ क्षेत्रमा पनि ख्यालि प्रचुर प्रयोग पाइन्छ । रमाइलो गर्न ठट्टा गर्न, हाँस्न, जिस्किन विशेष यो गीत गाइने गरिन्छ (रेशम गुरुङबाट प्राप्त जानकारी) ।

नमुना - १

लामो ख्याली (चुड्का)

सधै मेरो जीवनमा यो मायाले पाऱ्यो रुनलाई

माया गयो गाउँ छाडी लाहुरे हुनालाई

सधै मेरो जीवनमा यो मायाले पाऱ्यो रुनलाई

हा ... मनै उराठ परदेशी कहिले पनि घरमै नआउँदा

हुन्थ्यो भेट रोधी घरमा दोहोरी गाउँदा

मनै उराठ परदेशी कहिले पनि घरमै नआउँदा

हा .... झझल्कोले रुवाउँछ सताउाछ मलाई छिनछिन

एउटा चिठी आउँदैन किन हो किन

झझल्कोले रुवाउँछ सताउँछ मलाई छिनछिन

हा .... सागसिस्नु खाए पनि आफ्नो देशमा सँगै बाँचौला

आउन माया फर्किएर रोधीमा नाचौला

सागसिस्नु खाए पनि आफ्नो देशमा सँगै बाँचौला

नमूना - २

छोटो ख्याली

केटा

धर्मकर्म छोडी, मयााकै नाम जपियो

झन पिरलो थपियो

केटी

तिम्रो बाटो हेर्दा ढल्की सक्यो जीवन

सम्झी रुन्छ यो मन ।

केटा

झझल्को आइरहने, दुई ठाउँ चुल्ठी बाटेको

वैना रुमाल साटेको ।

केटी

खरबारीमा जान्छु मुठी लिन्छु छोलाउँछु

पात बजाउादै बोलाउँछु ।

केटा

पानी नआउनाले, बाँझै रह्यो खेत पनि

हुनै छोड्यो भेट पनि ।

केटी

बोल मीठो, धर्मे भेट भाको छ

मनका खुसी लाको छ ।

यसरी ख्याली छोटो र लामो लयका हुन्छन् । यसको एउटा लय १५ अक्षरको भई ७/८ अक्षरमा विश्राम हुन्छ । यसमा व्यक्त खयाल ठट्टा मुख्य प्रेमपरक हुन्छ । ख्याली ठट्टा गर्ने ठट्यौलोलाई जनाउँछ ।

४.२.४.५ ठाडो भाका

गोरखाको क्षेत्र नं. २ को इलाकाको ८ मा विशेष गुरुङ, मगर, तामाङसमाजमा ठाडो भाका गीत गाउने चलन छ । केटा र केटी बीच दोहोरीको रूपमा यो गीत गाइन्छ । प्रश्नोत्तरको रूपमा प्रचलित यो गीत सुरुमा लेग्रो तानेर भट्याउने, ठेगान हाल्ने गरिन्छ र पछि अरु चेलीबेटीहरूले स्वर थप्ने गर्दछन् । मादल, झ्याली र मिन्जाको तालमा छमछम, नाच्ने पनि गर्दछन् । विशेष ठाडो भाका यस भेग अन्तर्गत क्षेत्र नं. २ को क्षेत्र नं. ८ उत्तरी भेगमा यो गीत बढी प्रचलित छ । ठाडो भाकामा देवी देवताका पुकारा, रामायण, महाभारत पुराण आदिको कथावस्तु, प्रेम प्रङ्गग, राजनीति व्यङ्ग्य आदि विषयवस्तु पाइन्छ (शेर बहादुर तामाङबाट प्राप्त जानकारी) ।

केटा

लुगा सिउने सियो

मलाई पनि ठाडो भाका गाउन मन थियो

फुर्सदी (भैन र खै)

केटी

आज र मैले भाते र खायो

केरीको (पातैमा) (है पातैमा) .... मैले पातैमा

केटाहरूले

हे छाया लाउदेउ चोखो माया केटी- (पातैमा .....)

केटी

हो झमझम नाच्यौ सबै जना

तीन दिनसम्म बसी रह्यौ टम्म

सुपाडीले तान्ने कित फिकर मान्ने

मै छु नि साथैमा (हा .... साथैमा ....)

केटाहरू ले - हे हुन्थ्यो र यसै माया जालमा)

श्री कृष्ण न्यूको सोरसय गाई

ल्याउने र (लोनीको) है लानीको

भकारीको गोठमा

केटा

जति तान्यो नानी उती जालै लामो

सीता माहको केश केश

हे (केश केश) ....

केटाहरू

(हे छाया लाईदेउ चोखो माया)

(हा केश केश हो .... माया केश .... केश)

हा मादलुलाई नानी, जेमा जसो भए जालै पनि

हे चाँदी काटी रायाँ हो लाईदेउ चोखो माया

हे बाखरीलाई राट्नु माया पिरिम साट्नु

हा हा लाउने जन्तर हुन्थ्यो होला वेश वेश

हा (वेश वेश) ....

केटाहरू

हे राया लाईदेऊ चोखो माया

यसरी ठाडो भाका पुरुष महिला दुवैले गाउने लोकप्रिय गीत हो । पुरुष महिला दुवैले पालैपालो भट्याउने र स्वर खाप्ने बेलामा प्राय : महिलाहरूले मात्र स्वर खापेको पाइन्छ । पुरुषहरूले भने बीचबीचमा है ……………… रायाँ लाईदेउ चोखो मायाँ भनेर गीतलाई चर्काउने काम गर्दछन् । यो एउटा मनोरञ्जनात्मक गीत हो । यो गीत मेला, पर्व, चाडवाड, विवाह, व्रतबन्ध जुनसुकै बेलामा गाउन सकिन्छ । ठाडो भाका विशेष सामूहिक गीत हो ।

४.२.५ विविध गीत

४.२.५.१ खाँडो गीत

गोरखा जिल्लाको क्षेत्र नं. २ स्थित इलाका नं. ८ मा यस गीत सुन्ने जान्ने व्यक्ति प्राप्त हुन सकेन । बुढापुस्ताहरू मरिसकेका, हालका व्यक्तिलाई यसबारे केही थाहा नभएको जानकारी हंसपुर गा.वि.स. वार्ड नं १ का स्थानेश्वर अधिकारीले बताउनु हुन्छ । त्यस्तै नेपाली सैनिकबाट अवकाश प्राप्त रुद्र प्र. धितालले यो गीत त लडाइ गर्न जाँदा सैनिकलाई थप शक्ति र हौसला प्रदान गर्न गाइने गीत हो यस शोधकर्तालाई बताउनु भयो । त्यसैले यस भेगमा यस गीतको कुनै स.रचना भेट्न सकिएन ।

४.२.५.२ बालुन

गोरखाको लोकपरम्परागत नृत्यहरूमध्ये भक्ति रस प्रधान बालुन गीत पनि एक हो । यसलाई क्षेत्र वा गाउँअनुसार बालुन गीतका नाचगान, लय तौरतरिका फरक फरक लाग्छन् । खास पर्वबाहेक अन्य दिनमा पनि यसको आयोजना गर्न सकिने बालक नाचलाई एक प्रकारले लोकनाटक नै मान्नुपर्दछ । विशेषत : चार चार वा छ छ जनाका दुई पङ्क्ति नर्तकहरू उभिएर दुई छेउमा रहन्छन् । दौरा सुरुवाल र फेटा वा नेपाली टोपीको भेषमा नाच्नु पर्ने पुरानो परम्परालाई खासै अनिवार्य पोशाक गरिएएको हाल पाइँदैन, तैपनि एउटै पोशाकमा नाच्दा सुशोभित चाहि अवश्य उत्तम लाग्दछ । एक छेउबाट नाच्दै बीचमा पुगेर पहिलो टोली फर्कन लागेपछि दोस्रो छोली त्यसै गरी नाचेर आ आफ्नो स्थानमा फर्केर अडिन्छन् । बीचबीचमा चटक देखाउने पनि गरिन्छ । गोरखाका प्रमुख बालुन क्षेत्रमध्ये क्षेत्र नं. २ इलाका नं. २ का काफलडाँडा (हंसपुर), कुसुण्डे (मुच्चोक), आदि गाउँहरूमा आ आफ्नै पारा र ढाँचाले स्थानीय भाका र स्वरमा नाचेर रात काट्ने काम गरिन्छ ।

ठाउअनुसार फरक फरक लिपि, भङ्गीत (लय) तथा भाषा भए पनि यसको मूल थलो सुदुर पश्चिमलाई लिइन्छ । सुदूर पश्चिमबाट भित्रिएको भए पनि बालुन विशेष क्षेत्री ब्राम्हण जातिमा नै पाइन्छ । पौराणिक कथावस्तु बोकेको बालुन गोरखा क्षेत्र नं २ इलाका नं. ८ अन्तर्गत मुच्चोक ६ कुसुन्डेका भजन भण्डलीहरूले आफ्नो परम्परादेखि गाउादै र नाच्दै आएको रीति

छोडेका छैनन् । बालुनुमा प्रमुख एक जना व्यास रहन्छ । व्यास भनेको बालुन भट्याउने सुरुकर्ता हो । व्यासले भट्याएपछि मात्र अरु नृत्य गर्ने चार चार तथा छ छ जनाका टोलीले पालैपालो गाउने गर्दछन् । बालुन हेर्दा र सुन्दा खुब रमाइलो र मार्मिक लाग्दछ । बालुनमा आफ्नै किसिमको मौलिकता पाइन्छ । पौराणिक विषयवस्तुमा आधारित बालुन विशेषत : सत्यनारायणको पूजा, पुराण आदि लगाइएको ठाउँमा जागरामको सन्दर्भमा गाइने चलन छ । पहिलो पटक देवी देवताका पुकार गरिन्छ, सन्ध्या जगाइन्छ, अनि भजन, चुड्का भजन, आदिबाट सुरु गरी बालुनमा प्रवेश गरिन्छ । भजनमा महिला पनि नाच्न सक्छन् भने बालुनमा पुरुष मात्र हुन्छन् । महाभारत, रामायण, गीता तथा देवी देउताका प्रकारका भाव बालुनमा पाउन सकिन्छ । यसरी पूजा लगाएको ठाउँमा बालुन खेल्दा उक्त पूजा लगाउने व्यक्तिले परिवारमा सुखशान्ति हुने धन लाभ पुत्र लाभ हुने दुःख कष्ट नपर्ने र रोग व्याधिले छुन नसक्ने आस्था रही आएको छ ।

गोरखा क्षेत्र नं. २ को इलाका नं ८ मा उत्तर पश्चिममा रहेको मुच्चोक ६ कुसुण्डेमा पुरानो शैलीमा लोकभजनहरू गाइने परम्परा छ । उक्त गाउँमा बूढापाका तथा तन्नेरीहरूले एक भजन समिति गठन गरेका छन् । त्यस गाउँमा गठित भजन समितिका संयोजक टीकाराम अधिकारी (सो पूर्व गा.वि.स. अध्यक्ष पनि हुन् ।) को भनाइ अनुसार भजन वा बालुन गाउँदा एकजना प्रमुख व्यक्ति व्यास चाहिन्छ । व्यासले सुरुमा भट्याउँछन् र पछि व्यासकै स्वर र लय अनुसार अरुले गाउँदै जान्छन् । कसैको घरमा पूजा आजा र पर्व परेको बेलामा होस् वा मुख्यत : सत्यनारायणको पूजा लगाइएको बखतमा पूजा लगाउने वालाले भजन समितिका अध्यक्षलाई भजन टोली आउनको निमित्त निम्तो सुपारी दिन्छन् । उक्त सुपारी भजनभित्र भएका गायक कलाकारहरूलाई बाँडिन्छ र निम्तो पाएको टोली र केही अन्य रमितेहरू पनि पर्व, उत्सव वा पूजा लगाइएको घरमा साँझपख जान्छन् । आ आफ्नै घरमा बेलुकीको खाना साना खाएर प्रमुख व्यक्तिको घरमा जम्मा हुन्छन् र पूजा भएको घरतिर जान्छन् । जब पूजा सिद्धिन्छ तब उनीहरू टीका प्रसाद भएपछि भजन गाउन सुरु गर्छन् ।

भजन - १

सन्ध्या जगाउने भजन

सञ्जै है जगाउ राम सञ्जे है जगाऊ जय आरतीको बेला

जय आरतीको बेला भयो, सञ्जै है जगाऊ

हरि भगतको बेला भयो, भगत दीपक जगाऊ

सञ्जै है आइज जगाऊ

हे ………… राम आउमा आऊ आउरे भाइ सङगीत मिलाई

हे ………… राम, हरिया गोबरले मन्दिर लिपाइ

चारकुने चौकीमा दीपका जलाए हे राम ….. सञ्जे हो हरि

सञ्जै हो जगाउ राम सञ्जय जगाऊ जय आरतीको हरि

हरि भगतको बेला भयो भगत दीपका जगाऊ

चारभाइ बसीकन सञ्जै है जगाऊ जय आरतीको … हरि भगत

हे ….. राम, कोही र भनछन् लक्षिमी, कोही र भन्छन् गाई

हो शिवर जीको पूज ागर्न नरलोक आइ संजे है जय

हरि भगतको बेला भयो

भगत देवक जलाऊ राम

हे, राम, शिव र ज्यूका मन्दिरमा बेलकी धारी

शिव र ज्यूलाई जल चढाउने सुनकी झारी

हे राम, शिव र ज्यूका मन्दिरमा सुन बन्दन

शिव र ज्यूलाई चढाउँला ठाकुर फूल चनदन

हे राम, शिव र ज्यूका मन्दिरमा समिधा पाती

शिव र ज्यूलाई चढाउँला ठाकुर अक्षता पाती

हे राम, टुप्पै चढी हनुमान हे हाङ्गा खसाई

बालुनका मण्डली मूख्य स्थलमा पुगेपछि, नैवेद्य, प्रसाद ग्रहण गरे पछि अब रातको (सन्ध्या) जगाउने बेलामा अ ब सबले रामको नाम लिनु पर्ने बेला हरिको किर्तन गर्ने बेला भयो सबैले गाओ- हरियो गोबरले मन्दिर लिपपोत गर्नुपर्ने, चारकुने टपरीमा बत्ती बाल्नुपर्ने, शिबजीको मन्दिरमा गजूर बसाउनु पर्ने, शिको मन्दिर वरीपरी बेलको घारी छ, शिवलाई जल चढाउने सुनको झारी छ, शिवलाई फूल, चन्दन, समिदा, अक्षता, पाती चढाउनु पर्छ भनेर शूरुवात गरिएको छ ।

बालुन

ठाउँअनुसार फरक फरक लिपि, लय, भाषा र सङगीत भए पनि यसको मूलथलो सुदूरपश्चिमलाई लिइन्छ । सुदूरपश्चिमबाट भित्रिएको भए तापनि बालुन विशेष क्षेत्री ब्राह्मण

जातिले गाइने भजनकै एक रूप हो । गोरखा क्षेत्र नं. २ इलाका नं. ८ अन्तर्गत मुच्चोक ६ कुसुण्डेका भजन मण्डलीहरूले आफनो बाजे बराजुदेखि गायँदै आएको रीति अझै छोडेका छैनन् । पौराणिक विषयवस्तुमा आधारित बालुन विशेषत सत्यनारायणको पूजा, पुराण आदि लगाइएको ठाउँमा गाइने चलन छ । बालुनमा प्रमुख एकजना व्यास रहन्छ अनि एकापट्टि ६ जना र अर्कापट्टि ६ जना रहेर पालै पालो भट्याउने गरिन्छ । बालुनमा आफनै किसिमको मौलिक परम्परा पाइन्छ । पहिलो व्यास एक्लैले भट्याउने र पछि ६ जना बालुन गर्राहरूले पालैपालो गाउने गरिन्छ । देवी देवताका पुकार, रामायण, महाभारत तथा गीताका भावहरूमा समेटेर बालुनमा उद्धत गरिएको पाइन्छ । यसो गर्दा पूजा लगाइएको कर्ताका परिवार र नातागोतालाई अनेक दु:खकष्ट नपर्ने मनमा शान्ति हुने र रोगव्याधि पनि नलाग्ने विश्वास गरिन्छ । साथै मरेका आफन्तहरूको आत्मले चीरशान्ति साथै श्रद्धाञ्जलि पाउने जनविश्वास रही आएको छ ।

बालुन १

देवी देउता जगाउने बालुन

हे ...... हो हो यो घर लक्षिमी लच्छिन्की रैछन्, तगारी उघारी राख्छिन् हो ।

हे ...... हो हो यो घर लक्षिमी लच्छिन्की रैछन्, आँगन बडारी राख्छिन् हो ।

हे ...... हो हो यो घर लक्षिमी लच्छिन्की रैछन्, दयाली उघाली राख्छिन् हो ।

हे ...... हो हो यो घर लक्षिमी लच्छिन्की रैछन्, गुँदरी ओच्छ्याइ राख्छिन् हो ।

हे ...... हो हो यो घर लक्षिमी लच्छिन्की रैछन्, कमल ओछ्याइ राख्छिन् हो ।

हे ...... हो हो यो घर लक्षिमी लच्छिन्की रैछन्, दृपक जगाइ राख्छिन् हो ।

हे ...... हो हो यो घर लक्षिमी लच्छिन्की रैछन्, आँगन क्या कृत्रिम लाउँछिन्हो ।

हे ...... हो हो निर्सदा हो निर्सदा हो घरका घरबेटी हो, हामी माग्छौं दृपक ज्योति हो ।

हे ...... हो हो तुमारो हो दिनुखानु राजु र होसो, हामु हात दिनु खानु नै हो ।

हे ...... हो हो निर्सदा हो निर्सदा हो घरका घरबेटी हो, हामी माग्छौं शितलु वचन हो ।

हे ...... हो हो तुमारो हो दिनुखानु राजु र होसो, हामु हात दिनु खानु नै हो ।

हे ...... हो हो निर्सदा हो निर्सदा हो घरका घरबेटी हो, हामी माग्छौं दही चामल टीका हो हे .... हो हो तुमारो हो दिनुखानु राजु र होसो, हामु हात दिनु खानु नै हो ।

हे ...... हो हो निर्सदा हो निर्सदा हो घरका घरबेटी हो, हामी माग्छौं फुल माला हो ।

हो हो हो घुप्यायौं माग्दा पिट्यायौ दिँदा घुमीघुमी लाई हालौं टीका हो ।

हो हो हो पुस्त फुकाएर हेर सहदेव, कैले त्यो भैले तिहार हो ।

हो हो हो पाँच पाण्डव मिली भैले चल्या हो बाटामा सैकुमार भेट्या हो ।

हो हो हो माघमा कर होला असोजे दशैं कात्तिके भैले तिहार हो ।

हो हो हो के क्या काठकी मृदुङ्गा तासी कि क्या छालाले मोर्‌या हो ।

खैर खमारीको मृदुङ्गा तासे हरिणीको छालाले मोर्‌या हो ।

हो हो हो कति धार्ने घिउ तेल वरदान होला कति दान कपडुका बत्ती हो ।

हो हो हो पचास धार्ने घ्यू तेल वरदान होला पच्चीस थान कपडुका बत्ती हो ।

को देव जाउनन् को बजाउनन्को देव राखनन् मान हो ।

हो हो हो अर्जुन बजाउनलान् भिमराजा नाच्लान् सहदेव राख्लान् मान हो ।

हो हो हो भीम राजा नाचन लागे, धरती कम्पन लागिन हो ।

हो हो हो आकासै कम्प्यो पातैलै कम्प्यो कम्प्यो है तेसरो जिमीन हो ।

हो हो हो माटो नाच भीमराजा हो हामी नाच्छौं एक पाउ सारी हो ।

(पं. पुरुषोत्तम अधिकारीबाट प्राप्त जानकारी)

यो पूजा पाठ गरेर बालुन टोलीलाई डाक्ने घरभेटी कस्ती रहिछन् भने- लक्षिनकी रहिछन् उनले, दैलो उघारेर राख्ने आँगन बडार्ने, दैलो उघार्ने, गुन्द्री ओच्छ्याइ राख्ने, कम्मल ओच्छ्याइ राख्ने बत्ती बाली राख्ने गर्दिरहिछन् । हामी अब तपाईसँग निम्न कुराहरू माग्दछौं भनेर बालुनको चरण अनुसार माग्दै जान्छौं तपाई दिंदै जानुस भनेर भन्दछन्- हामी दिपक (बत्ती) शितल वचन, दही, चामल, टिका अक्षता, फूलमाला माग्छौ र घुमेर टिका लगाउँछौं, त्यसपछि सहदेवलाई पुस्तक खोलेर हेर भैले, तिहार, दशैं कहिले पर्छ भनेर सोध्छौं उनले कात्तिकमा भैले तिहार र माघमा दशैं भनेर उत्तर दिन्छन् । कुन काठ तासेर मृदुङ्गा बनायौं र केका छालाले मोऱ्यौ भनेर सोध्दा खैर खमारी काठको मृदुङ्गा तासेर हरिणको छालाले मरेको उत्तर दिन्छन् । पूजाकोलागि कति धार्नी घ्यूतेल आवश्यक पर्छ र बत्ति कति कपडाको भन्ने प्रश्नको उत्तरमा पचास धार्नी घ्यूतेल र पच्चीस थान कपडाको वरदान होला भन्ने उत्तर पाइन्छ । यस उत्सवमा को जालान, को बजाउलान र कसले मान राख्लान भन्ने प्रश्नको उत्तरमा- अर्जुन बजाउने, भिमराजा नाच्ने र सहदेवले सबैको मान राख्ने कुरा व्यक्त गरिएको छ । जब भिमराजा नाच्न थालेका थिए पृथ्वी काँप्न थालिन आकाश पाताल र जमिन पनि काम्न थाल्यो त्यसैले माटो नाच भिमराजा हामी एक पाउ सारेर नाच्छौं भनिएको छ ।

दास्रो देवता जगाउने बालुन

हे गाउँ क्यारे जेठा बूढा रक्षामा गर हामीलाई

हामी खेल्छौं राम औतार हे हामी खेल्छौं कृष्ण औतार ।

हे यसै जग्गेका सत्यनारायण रक्षामा गर हामीलाई

हामी खेल्छौं राम औतार हे हामी खेल्छौं कृष्ण औतार ।

हे पँधेराका नागनागिनी रक्षामा गर हामीलाई ।

हामी खेल्छौं राम औतार हे हामी खेल्छौं कृष्ण औतार ।

हे बाटा घाटाकी चण्डी देउराली रक्षमा गर हामीलाई

हामी खेल्छौं राम औतार हे हामी खेल्छौं कृष्ण औतार ।

हे मुच्चोकार चर्तुमाला रक्षामा गर हामीलाई

हामी खेल्छौं राम औतार हे हामी खेल्छौं कृष्ण औतार ।

हे हे अजिरकोटकी कालिका माइ रक्षामा गर हामीलाई

हामी खेल्छौं राम औतार हे हामी खेल्छौं कृष्ण औतार ।

हे हे सिम्जुङ कोटकी कालिका माई रक्षामा गर हामीलाई

हामी खेल्छौं राम औतार हे हामी खेल्छौं कृष्ण औतार ।

हे हे झ्याल्लांकार झ्याल्ला भूमें रक्षामा गर हामीलाई

हामी खेल्छौं राम औतार हे हामी खेल्छौं कृष्ण औतार ।

हे हे ताकु कोटकी सरूपा माई रक्षामा गर हामीलाई

हामी खेल्छौं राम औतार हे हामी खेल्छौं कृष्ण औतार ।

हे हे गोरखाका गोरखाकाली रक्षामा गर हामीलाई

हामी खेल्छौं राम औतार हे हामी खेल्छौं कृष्ण औतार ।

हे हे मनकामनाकी मनकामना माई रक्षामा गर हामीलाई

हामी खेल्छौं राम औतार हे हामी खेल्छौं कृष्ण औतार ।

हे हे नुवाकोटकी भैरवी देवी रक्षामा गर हामीलाई

हामी खेल्छौं राम औतार हे हामी खेल्छौं कृष्ण औतार ।

हे हे पशुपति गुह्येश्वरी रक्षामा गर हामीलाई

हामी खेल्छौं राम औतार हे हामी खेल्छौं कृष्ण औतार ।

हे हे नजेपालका चार नारायण रक्षामा गर हामीलाई

हामी खेल्छौं राम औतार हे हामी खेल्छौं कृष्ण औतार ।

हे हे काशीकार विश्वेश्वर रक्षामा गर हामीलाई

हामी खेल्छौं राम औतार हे हामी खेल्छौं कृष्ण औतार ।

हे हे रिडीघाटका रिखेश्वरी देवता रक्षामा गर हामीलाई

हामी खेल्छौं राम औतार हे हामी खेल्छौं कृष्ण औतार ।

हे हे प्रयागका माघव देवता रक्षामा गर हामीलाई

हामी खेल्छौं राम औतार हे हामी खेल्छौं कृष्ण औतार ।

अयुध्याको राम लक्ष्मण रक्षामा गर हामीलाई

हामी खेल्छौं राम औतार हे हामी खेल्छौं कृष्ण औतार ।

हे हे पातलकी बाँसुकि नाग रक्षामा गर हामीलाई

हामी खेल्छौं राम औतार हे हामी खेल्छौं कृष्ण औतार ।
हे हे आकास पाताल मान्द्रा लोकका देवदेवता रक्षामा गर हामीलाई
हामी खेल्छौं राम औतार हे हामी खेल्छौं कृष्ण औतार ।

(टिकाराम अधिकारीबाट प्राप्त जानकारी)

मालिका गाउने (जुवार्ने) बालुन

हो हो हो कउन दिशा हिमचुली परवत, कउन दिशा गहते डिकुरै काँ हो मालिकाको थान

हो हो हो उत्तर दिशा हिमचुली परवत, पश्चिमै दिशा,

गहतेती कुरै माभै मालिकाको थान

हो हो हो उत्तीमा पुर पाटन मालिकै पलाइ गइछन् भाँजा

हो हो पलाई गइछन् भाँजा नि मालिकै दुई दुई पात

हो हो दुई दुई भइछन् नि मालिकै छिरी कैला पात

हो हो छिरी कै कैला पात नि मालिकै सुलुभुले डाली

नि मालिकै नाम लिया फेद

ना .... म लिया फेद नि मालिकै ढाली तासें दुहार

ढाली तासौं दुहार नि मालिकै सुनै क्यारे संघार

सुनै क्यारे संघार मालिकै रूपै क्यारे ठेलो

रूपै क्यारे ठेलो नि मालिकै पितल्याएर पाटी

तिल्याएर पाटी नि मालिकै लौहै क्यारे आगली

लोहै क्यारे आगली मालिकै झिलेमिले ताल

झिलेमिले ताल नि मालिकै घरु दैरे उघार

घुरु दैले उघार मालिक जम्ले हात जुहार

उठन भाइ हो धर्मीलोक मालिकै माइलाई जुहार

मालिकै माइलाई जुहारे हुँदी केको वर दिन्छिन्

ब्रह्मालाई त दिन्छिन् नि मालिकै चारै क्ष्वदे पुराण

विष्णुलाई त दिन्छिन् नि मालिकै चारै क्षेत्र रजाइँ

राजाताई त दिन्छिन् नि मालिकै एक क्षेत्र रजाइँ
अपुत्रीलाई त दिन्छिन् नि मालिकै पुत्रै समानको वर
निर्धनीलाई त दिन्छिन् नि मालिकै धनै समानको वर
कन्यालाई त दिन्छिन् नि मालिकै जुगैभरि अविवात (सधुवा)

(टिकाराम अधिकारीबाट प्राप्त जानकारी)

यसरी मालिका गानहरू गाइसकेपछि बालुन गर्राहरू घुमाउरो भएर वा मालाकार भएर तलका गान गाउन सुरु गर्दछन् । करिब रातको अन्तिम प्रहरतिर यो बालुन गीत गाउने गरिन्छ ।

हे हे मालिकाका थान जाँदा केके चाहिन्छ ?

चन्दन अक्षेता फूल चाहिन्छ ।

मालिकाका थान जाँदा केके चाहिन्छ ?

सिन्दुर सुपाडी भेटी चाहिन्छ ।

मालिकाका थान जाँदा केके चाहिन्छ ?

धूप र दीप, नैबेद्य चाहिन्छ ।

मालिकाका थान जाँदा केके चाहिन्छ ?

अक्षता र पाती पूल चाहिन्छ

मालिकाका थान जाँदा केके चाहिन्छ ?

जनै सुपारी भेटी चाहिन्छ

मालिकाका थान जाँदा केके चाहिन्छ ?

जोरै राङ्गा जोरै बोका भोग चाहिन्छ

मालिकाका थाना जाँदा ठाडी उकाली

मालिकाको थान भरी नौरङ्गे जोगी

आफू रैछौ मालिका माता तिलचम्ले भोगी

वामै आउँला पीपलु त दायँ लाउँला वर

पूजा गर्‍यौ पाठ गर्‍यौ अब फर्कौ घर

(टिकाराम अधिकारीबाट प्राप्त जानकारी)

मालिकाको थानमा जाँदा के-के चाहिन्छ भनी सोधिएको प्रश्नमा उत्तर दिँदा -क्रमाशः सिन्दुर, सुपारी भेटी, धूप, दिप, नैवेद्य, अक्षता पाती फूल, जनै, सुपारी, जोर राँगा, जोर बोका भोग चाहिन्छ । मालिकाको थानमा नौरङ्गी जोगीहरू छन् भने मालिका माता आफूचाहीँ तिलचौले भोगी रहिछौ । दायाँ पिपल र बाँया वर लगाएर पूजा र पाठ गरेर सकेपछि अब घर फर्कौं भनेर व्यक्त गरिएको छ ।

बालुनको अर्को थेगो

हो हो हो भया पाँच मिली मोतो जमायौ व्यासलाई डाकी बोलायौ

हे हो हो व्याससन् देखि व्यास जी आए व्यास डोलैचामा बसे ।

हे हो हो एकुर वचन व्यासले बोले राम नाभ जपौं भाइ ।

हे हो हो घटघट ज्ञान कौन प्रमू दिनन्, दिनन्, दिनन्, सिरी रामनाथ

हे हो हो घटघट ज्ञान कौन प्रभू दिनन्, दिनन्, श्री मुक्तिनाथ

हे हो हो घटघट ज्ञान कौन प्रभू दिनन्, दिनन्, श्री नवैनाथ हो

हे हो हो पुरवी जनमको करिम कमाए लेखिदिए हरि हात

हे हो हो कञ्चन पुटीका रामुन्ने राजा, रामजीको थियो हे आरि

हे हो हो पाताल बाँसुकि नागपुरी छन् पृथ्वी छन् तनका साथ

हे हो हो कामुध्यान रूपधरी ब्रह्मलोक गहन् ब्रह्मजी बसेका जहाँ

हे हो हो के काम आयौ कामध्यानु तिमी सम्चार बताउ यहाँ

हे हो हो यो पापी रावणले धेरै मारा गर्‍यो सरण जाउँ हामी कहाँ

हे हो हो पृथ्वीको विन्ती ब्रह्माले सुने साहु दया माने तहाँ

हे हो हो उठी ब्रह्माजी दौडेर गए श्री विष्णु रहन्थे जहाँ

चर्तुमुखी ब्रह्माले भक्ति र राखी कर जोरी बिन्ती गरे ।

भक्तिले विष्णु प्रशन्न भए ब्रह्मालाई दर्शन दिए ।

यो पाजी रावणले लोक धोस्त पार्‍यो इन्द्रको इन्द्रसनी लियो ।

चौर र अंशले प्रकट हुम्ला पृथ्वीको भार छुटाउँला

यति भनी भगवान् अर्न्तध्यान भए त्रैलोक्यका नाथा हरि

तेत्तीसकोटी देउतालाई ब्रह्माले भने भूलोक जाउ सबै भनी

त्यही बीचमा दशरथ बडा बीर थिए राजा अयोध्यामाहाँ

तिनको बृद्ध उमेर भइसक्दा पनि एक छोरा भएनन् तहाँ ।

बशिष्ट गुरुथें सोधे दशरदले कसो गरी होलान् छोरा भनी

सन्तानका पति शृङ्ग ऋषि छन् ती डाक्ने ऐले पर्‍यो

शृङ्ग ऋषि हामी बसी एक जग्गे गर्‍यौं छोरा होलन् तमलाई भनी

चिना र चिटा धुलौटामा राखी बशिष्ट चिना हेर्न लागे

शृङ्ग बशिष्ट होम गर्न लागे अगनी प्रकट भइन्

चारछोरा होलान् तमलाई हमराज अति बलावान् वीर

पायसको थाली हातमा लिई राजालाई दर्शन दिए ।

सोही पायस ख्वाउ महारानी छोरा हुनन् तमलाई भनी

ककोशिला केकै दुवै रानीलाई दुई भाग गराई दिए ।

खानु मात्रै बाँकी थियो त्यसैबेला आइपुगिन सुमित्रा पनि

सुमित्रा रानी खुब रुन लागिन् खै भाग मेरो भनी

दुवैको भाग मागेर झिकी तनको भाग पुर्‍याई दिए

पाँचै मैना पुगी छ मैना महाँ तीनै रानी गर्मिणी भए

तिनै रानी गर्भिणी हुँदा दशरथलाई हर्कबढाई

तिनै र रानीलाई व्यथा र लाग्यो सोढेनी बोलाई ल्याऊ

नवौ महिना पुगी दशौं महिनामा बालक पैदा भयो

कौशिला मातृ गराई भगवान श्रीराम पैदा भए

केकैलाई जन्मे भरत वीर सुमित्रालाई दुवै भाइ

दशरथ राजाको पुत्र भयो भनी देवसुरले थाहा पायौ

देवसुर दैत्यले युद्ध गर्नु भनी दशरथ राजालाई हाँक पठायो

कि राजै तिमी सितुवरी खाउन कि राजै जुजेमा आउन

सिर्तुबरी बरी कति दिन खाउँला बरु हामी जुजुमा जाउँला

दशरथ राजा दोसाँध पुगे दैतेलाई हकाए दिए

हाकाको वचन दैत्यले सुन्यो दैत्य जुजे गर्न आयो

पहलिको वाण दैत्यले छोड्यो रथको ठेडिया भाँच्यो

रानी केकै साथमा थिइन् औंलीको ठेडिया दिइन्

दोसरी बाण दैतेले छोढ्यो रथको आगली भाँच्यो

रानी केकै साथमा थिइन् पउनले रथ अड्याइन् ।

पैलेको बाँण दशरथले छोडे दैतेको सिपाइलाई मारे

दोसरी बाँण दशरथले छोडे दैतेको घोडालाई मारे

तेसरु बाँण दशरथले छोडे दैतेको खलियो लाग्यो

जुजु जिती दशरथ घर फर्की गए रानी केकै साथ

(टिकाराम अधिकारीबाट प्राप्त जानकारी)

जलारीको मेलो (बालुन)

हात हतियार हातमा लिए माथमा बाधे है पाग

बाँण घोटी घोटी समुद्र बहाय सेखो फल्यो जलमहाँ

बाँणको सेखो जलमा थियो सेखो मछडीले खायो

बाँण खाने मछडीलाई बडो पीर पर्‍यो छेउमा आएर बस्यो

जाल खेल्ने जलारीका दुवै र जाना खोलाखोला माछा खोजी हिड्थे

वारि नि ताल पारि नि ताल माझै ताल हान्यो जाल

जाल खेल्ने जलाहारीले जालै र हान्यो, सोही माछ्द्धो जालैमा पर्‍यो

जालबाट माजालबाट माछो पाखैमा झिक्यो जलाारी रमाउन थाल्यो

यति ठूलो माछो म खाने होइन राजालाई सौगात चढाउने

माछो लिई जलाहारी दरिबार गयो राजालाई सौगात चढायो

सोही माछो राजाले लेउ कडाए सेखो बिज्यो हात महाँ

दिनदिन दशरथ रोगाउँदै गए पीपले डह न लाग्यो

पिपै र देख्दा झर्कटो मान्ने रानी केकैको बानी

(टिकाराम अधिकारीबाट प्राप्त जानकारी)

बाह्रमासे (बालुन)

हे हे मंसीर रमायलो पहेंलपुर धान

हे तमुहामु जसदिश देउताको थान

हे पुसै रमाइलो चरी चुच्चे हिउँ

हे तमुहामु जसदिश एकै जीवन

हे माघै रमाइलो पलाइ गयो पाती

हे तमुहामु जसदिश वाल संगाती

हे फागुनै रमाइलो घुमी चरुन गाई

हे तमुहामु जसदिश मण्डलमा छाई

हे चैइत रमाइलो छुरछुरे धुलो

हे तमुहामु जसदिश प्याउलीको फूल

हे बैशाखै रमाइलो चर्को गयो घाम

हे तमुहामु जसदिश जपौला राम

हे जेठै र रमाइलो हरी गोडौं धान

हे तमुहामु जसदिश देउताको थान

हे असारै रमाइलो हरि काढौं विउ

हे तमुहामु जसदिश एकै र जिउ

हे साउनै रमाइलो निसनघट्टे रात

हे तमुहामु जसदिश पुछौंला वात

हे भदौरे रमाइलो फुली गयो काँस

हे तमुहामु जसदिश वैकुण्ठ वास

हे असोजै रमाइलो जुनेली रात

हे तमुहामु जसदिश देउताको साथ

हे कार्तिकै रमाइलो पर्ला तुषारो

हे तमुहामु जसदिश भलो कुसारो

(टिकाराम अधिकारीबाट प्राप्त जानकारी)

आसिक अन्तिम चरण

पूजा लगाउने कर्ताले थालमा चामल राखी फूलपाती अक्षताका साथ दीयो बालेर आफनो गक्ष अनुसार दक्षिणा (भेटी) राखी वा आफनो गक्ष अनुसार नाङ्लामा धान, चामल, फूल, थालीमा अक्षेता, रोटी फलफूल आदि राखी बडो हर्षले भित्रबाट ल्याएर बालुने गर्रालाई दिएपछि नाच्न जान्ने भाइले त्यो थाल/नाङ्लो हातमा लिई नाच्दछ र अरु गर्राभाइले तलको आसिक चरणहरू

गाउँदै सबैका नाउमा बरदान आशीर्वाद वा आसिक दिन्छ । आसिक दिँदा जसको नाम आउँछ उसको हातमा फूल अक्षेता खासाल्दै नाच्दछ ।

हे दशरथका कोखी राम चन्द्र जागे

हनुमान वीरले लंका सद्धि ल्याए

तनही बलिन्द्रले महाराज नुहाए

हा हो ोलठे सो वर्ण गाई हा हो सुन्दर स्यामसारे

यमनाथ जिउनन् (जग्गो लाउने मानिस जो छ) लाखमा लाख

(महाराज जिउनन् लाख बसिए)४

लाख रूपयाँले गरुँ छाया हो गरुँ छाया

आ हो होला तनघर वरनन सुन्दर श्याम शरीर

(तनइ बलिन्द्रले महाराजा नुहाए)२ ओलटी सो वर्ण गाई

आ हो होला सुन्दर श्याम शरीर

(दशरथका कोखी रामचन्द्र जाइ)४

(हनुमान वीरले लंका साद्धि ल्याए)२

(लेखीमेली ब्राह्मण देउन आशिक)४

(कृष्णप्रसाद जिउनन् लाख वरिस)४

लाख रूपयाँले गरुँ छाया हो गरुँ छाया

आ हो होला तनधर वरनन् सुन्दर श्याम शरीर

तनही बलिन्द्रले कृष्णप्रसाद नुहाय

ओलटी सेवर्ण गाई, आ हो होला सुन्दर श्याम शरीर

दशरथ कोखी रामचन्द्र गाई

हनुमान वीरले लंका साधी ल्याए

खेलीमेली ब्राह्मण देउन आशिक

ब्रह्मा र विष्णुले दिए आशिक)४

(सबै घरका मानिसहरूलाई नामकरण गरेपछि अन्तिममा)

दुवोझैं मौले बालै वरझैं तपे)२

काँस सरी फूले बालै बाँस सरी नुहे ।

(पूर्ण गर्देउ राम कताएको वरता)५

भोटको नुन लासाको सुन (यो घरमा आउला हो)... राम

हे तिम्रो भाग्य रेखाले ठूलो सुख पाउला

हो कर्ताको वरदान, (पूर्ण गरिदेउ राम कर्ताका बरता)५

हे मेरी जाने संसारमा (के को छ र आश हा)२ .... राम

हे भक्ति गरे हरिको वैकुण्ठमा बास हो कर्ताको वरता

पूर्ण गरिदेउ राम कर्ताको वरता

(टिकाराम अधिकारीबाट प्राप्त जानकारी)

विभिन्न धर्मग्रन्थहरूको पृष्ठभूमि बोकेको बालुनमा पौराणिक कथावस्तु पाइन्छ । यो एउटा लोकनाटक हो । बालुन विशेषतः क्षत्री ब्राह्मण जातिमा वर्चश्व पाइनछ । विभिन्न पुजाआजा, पुराण, पर्व तथा उत्सवहरूमा गाइने र खेलिने बालुनको छुट्टै महत्व रहिआएको छ । आरती गानबाट शुरु गरिने बालुनको विभिन्न चरण हुन्छन् । सन्ध्या जगाउने, देवी देवता जगाउनेबाट शुरु गरेर जलिारीको मेलो बाह्रमासे हुँदै अन्तमा आशिक दिएर बालुनको अन्त्य गरिन्छ । बालुन ठाउँ र क्षेत्र अनुसार फरक फरक लय भाका हुन्छन् । विशेष गोरखा क्षेत्र नं. २ को इ.नं. ८ को मध्य उत्तर भागमा अवस्थित मुच्चोक-६, कुसुन्डेमा आफ्नै शैली, बोल र भाकाका बालुनहरू गराइन्छ र खेलिन्छन् र बीचबीचमा चटकले बालुनलाई थप मनोरञ्जन प्रदान गदृछ । लोकसंस्कृति तथा लोकपरम्परालाई बचाउन र त्यस क्षेत्रका बालुनलाई जीवन्त राख्नको लागि यसको बारेमा थप अनुसन्धान गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

४.३ निष्कर्ष

गोरखा क्षेत्र नं. २ इलाका नं. ८ अन्तर्गतका प्रचलित लोकगीतलाई नियाल्दा यस क्षेत्रको लोकगीतमा यथार्थता, खारिएको शुद्धता पाइन्छन् । यहाँ जतीपनि गीतहरू गाइएका छन् ती गीतहरूमा निखारपन र मधुरस पाइएको छ । अन्य क्षेत्रमा चलेका गीतहरू हिन्दी, स्थानीय भाषा र विभिन्न जातजातिको मातृभाषा आदिबाट प्रभावित नभई गीतको कहीँ कतै छेउटुप्पो त्यसैमा समाविष्ट भएको पाइनछ भने यस क्षेत्रमा प्रायः शुद्ध नेपाली भाषा, ठेट गाउँले झर्रा शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । हुन त अन्य क्षेत्रहरूमा गाइने लोकगीतको तुलनामा यस क्षेत्रको लोकगीतको लय, विधान, मात्रा तथा रस लिपिहरू उस्तै नै छन् तापनि केही भाषा, लय र भावमा भने फरक पाउन सकिन्छ ।

कुनै पनि व्यक्ति समाजमा कसरी रहेको छ ? परिवेश र परिस्थितिले उसलाई कहाँ पुर्‍याएको छ ? उसका मनोवृत्ति, मनोकांक्षामा पनि लोकगीत निर्भर रहेको पाइन्छ । मानिसका सुख-दुःख, हाँसो-खुसी, रोदन-क्रीडा, पीडा-वेदना, हर्ष-उन्मात आदि परिवेशभित्र टम्म भरिएर त्यही मनस्थिति-परिस्थितिको मनोभावसँगै लोकगीत छछल्किने हुँदा त्यसका छिटाहरूले विस्तार विस्तार सबैलाई भिजाइ गीतरूपी सागर बनेर चुर्लुम्म डुबाउँने गर्दछन् । यसरी नै गोरखा क्षेत्र नं. २ अन्तर्गतका लोकगीतहरूको वर्गीकरण गरेर प्रत्येक लोकगीतको पहिचान गराउने उद्देश्य लिई यो सोधपत्र तयार पारिएको छ ।

पाँचौं परिच्छेद

उपसंहार

५.१ निष्कर्ष

सङ्कलन गरिएका लोकगीतहरूलाई गीतका प्रकेतिका आधारमा ६ भागमा विभाजन गरेर यहाँ प्रष्ट पार्ने जमर्को गरिएको छ । प्रस्तुत शोधपत्रलाई पाँच परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । ती पाँच परिच्छेद मध्ये पहिलो परिच्छेदमा विषय परिचय, समस्या कथन, शोधकार्यको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समिक्षा, अध्ययनको औचित्य, अध्ययनको क्षेत्र र सीमा, शोधविधि र शोधको रूपरेखा राखिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको दोस्रो परिच्छेदमा गोरखा जिल्लाको सङ्क्षिप्त परिचय गरिएको छ । यस परिच्छेदमा गोरखा जिल्लाको क्षेत्र नं. २ इलाका नं. ८ मा पर्ने गा.वि.स. हरूको सङ्क्षिप्त परिचय, विषय परिचय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, शैक्षिक अवस्थाबारे चर्चा गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको तेस्रो परिच्छेदमा लोकगीतको सैद्धान्तिक परिचय राखिएको छ । यस परिच्छेदमा लोकगीतको परिभाषा र स्वरूप, लोकगीतका तत्वहरू-उद्देश्य, भाषाशैली, विशेषता, महत्व, वर्गीकरण (स्वरूप, जाति, कार्य, उमेर, प्रकृति, विषयवस्तु आदिका आधारमा) चर्चा गरिएको छ ।

शोधपत्रको चौथो परिच्छेदमा संस्कार गीत, रत्यौली, खाँडो, पर्वगीत, तीजगीत, भैलो, देउसी, मालश्री, कर्मगीत, असारे, अड्को दाँई, गोठाले, बाह्रमासे, झ्याउरे, चुड्का र भजन ख्याली ठाडो भाका, विविध गीत, वालुन आदि गीतको चर्चा गरिएको छ । नेपाल भरि गाइने गीतहरु मध्ये प्राय: यस भेगमा पनि उस्तै प्रकृतिका गीतहरु गाइन्छन् । ती गीतहरु मौलिक नभएर सबैतिर प्रचलित गीत जस्तै हुन् । कुनै कुनै पर्वहरु गाइने गीतहरु चाही स्वर/लयमा केही भिन्नता भने पाउन सकिन्छ । यी गीतहरु वर्तमानलाई नियालेर हेर्दा कतिपय विस्तारै लोप हुने अवस्थामा छन किनभने जानेका पुस्ता बसाईं सर्ने, मर्ने र अर्को पुस्ताले सिक्न नचाहने हुनाले पनि कतिपय धार्मिक/संस्कार गीतहरु लोप हुने अवस्था छन । स्रोत सङ्कलन गर्ने क्रममा जसबाट बढी स्रोत प्राप्त गर्न सकिन्छ त्यहीबाट स्रोत सङ्कलन भएकोले पनि बढी स्रोत ब्राह्मणबाट प्राप्त भएको देखिन्छ ।

त्यस्तै शोधपत्रको पाँचौं परिच्छेदमा उपसंहार तथा निष्कर्ष दिइएको छ । यस परिच्छेदमा समग्र शोधको निष्कर्ष रसम्भावित शोध शीर्षक राखिएको छ । अन्त्यमा सन्दर्भ ग्रन्थसूची र परिशिष्ट राखिएको छ ।

५.२ सम्भावित शोध शीर्षकहरू

क) गोरखा क्षेत्र नं. २ अन्तर्गत इलाका नं. ८ मा प्रचलनमा रहेको भजनको अध्ययन ।

ख) गोरखा क्षेत्र नं. २ अन्तर्गत इलाका नं. ८ मा प्रचलनमा रहेको कथाको अध्ययन ।

ग) गोरखा क्षेत्र नं. २ अन्तर्गत इलाका नं. ८ मा प्रचलनमा रहेको लोकदोहोरी एक अध्ययन ।

परिशिष्ट-क

गोरखा जिल्लाको नक्सा

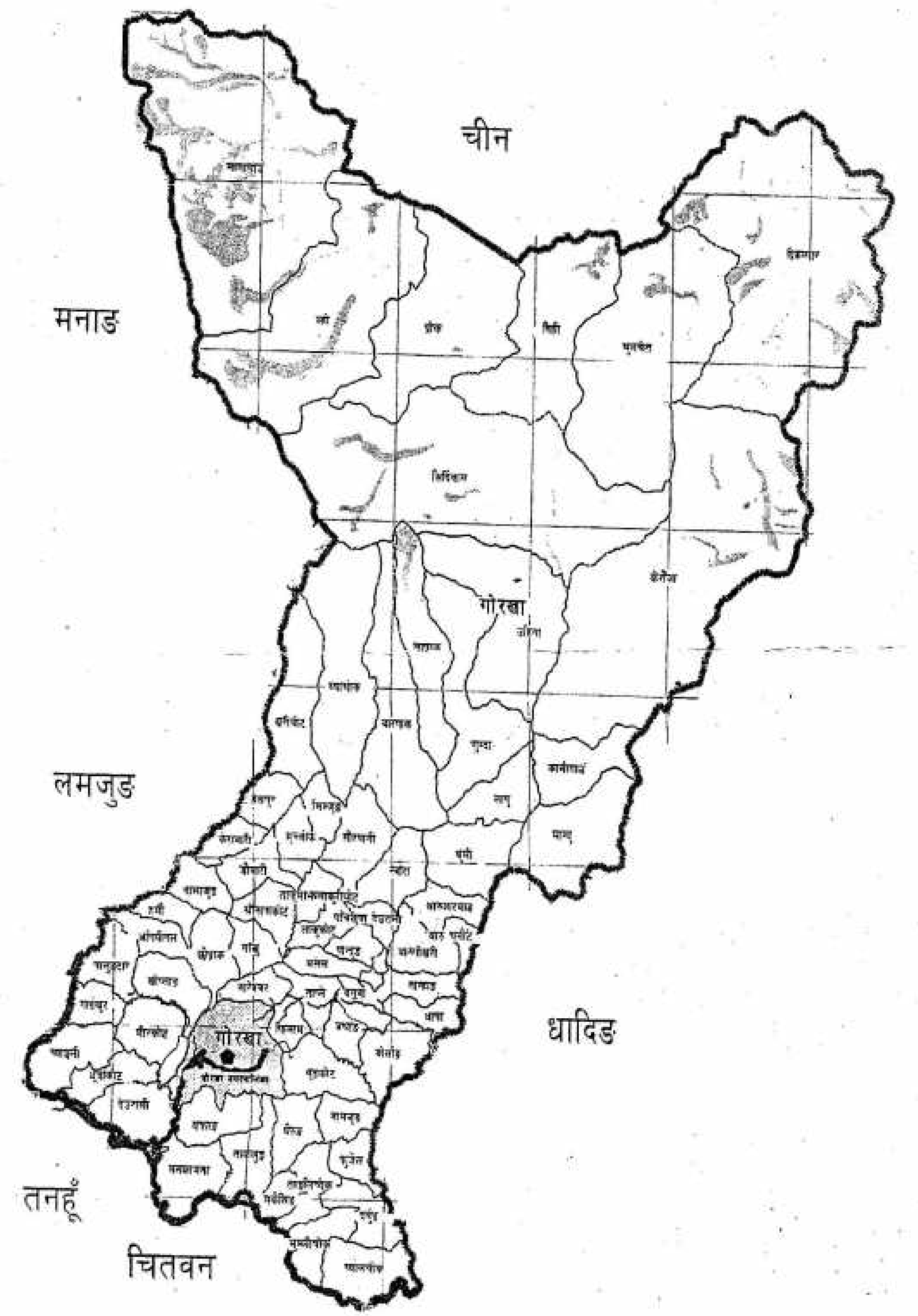

परिशिष्ट-ख

यस अध्ययनमा सङ्कलन गरिएको लोकगीतहरू उपलब्ध गराउने व्यक्तिको नामावली

१. माहल गीत - मूच्चोक गा. वि. स. वडा नं. ६, कुसुण्डेका ६६ वर्षिय पं. पुरुषेत्तम अधिकारीबाट प्राप्त भएको हो । उनी आफ्नो समाजमा पण्डित्याइँ गर्छन र उनको मुखय पेशा कृषि हो ।

२. व्रतबन्धमा कपाल काट्दा गाइने गीत - यो गीत पनि पं. पुरुषोत्तम अधिकारीबाट नै प्राप्त भएको हो ।

३. गुरुबाट मन्त्र सुनाउँदा गाइने गीत - यो गीत पनि पं. पुरुषोत्तम अधिकारीबाट नै प्राप्त भएको हो ।

४. भिक्षा दान गर्दा गाइने गीत - यो गीत पनि पं. पुरुषोत्तम अधिकारीबाट नै प्राप्त भएको हो ।

५. दुलाहा अन्माउँदा गाइने गीत - यो गीत पनि पं. पुरुषोत्तम अधिकारीबाट नै प्राप्त भएको हो ।

६. जन्ति पर्सिने बेला गाइने गीत - यो गीत पनि पं. पुरुषोत्तम अधिकारीबाट नै प्राप्त भएको हो ।

७. गरगहना तथा कपडा बुभ्दा गाइने गीत - यो गीत पनि पं. पुरुषोत्तम अधिकारीबाट नै प्राप्त भएको हो ।

८. दुलही अन्माउँदा गाइने गीत - यो गीत मुच्चोक गा. वि. स. वडा नं. ६ कुसुण्डेका गंगादत्त अधिकारीबाट प्राप्त भएको हो । उनी पुरेत्याँइ र पण्त्याइ गर्दछन् । उनको मुख्य पेशा कृषि हो ।

९. दुलही भित्र्याउँदा गाइने गीत - यो गीत मुच्चोक गा. वि. स. वडा नं. ६ कुसुण्डे निवासी ६६ वर्षिय निलकुमारी अधिकारीबाट प्राप्त भएको हो । उहाँको पेशा कृषि रहेको छ ।

१०. रत्यौलीमा गाइने गीत - यो गीत हंसपुर निवासी ३३ वर्षिया कल्पना अधिकारीबाट प्राप्त भएको हो । उनी कृषि पेशामा आबद्ध रहेकी छिन् ।

११. तिजको बेला गाइने गीत - यो गीत हंसपुर गा. वि. स. वडा नं. ३ निवासी ४५ वर्षिया कौशीला अधिकारबाट प्राप्त भएको हो । उनी पनि कृषिपेशमा संलग्न छिन् ।

१२. तिजको बेला गाइने गीत-३ - यो गीत खरीबोट गा. वि. स. वडा नं. १ निवासी ४४ वर्षिया रमा धितालबाट प्राप्त भएको हो । उनी शिक्षक पेशामा आबद्ध छिन् ।

१३. भैलो खेल्दा गाइने गीत - यो गीत मुच्चोक गा. वि. स. वडा नं. ६ निवासी ८१ वर्षिय द्रोणचार्य अधिकारीबाट प्राप्त भएको हो । उहाँ कृषक हुनुहुन्छ ।

१४. मालश्री गीत - यो गीत पनि द्रोणचार्य अधिकारीबाट नै प्राप्त भएको हो । (यो मालश्री गीत यमनाथ अधिकारीको शोधपत्रमा पनि उल्लेख भएको छ) ।

१५. असारे गीत - यो गीत मुच्चोक गा. वि. स. वडा नं. ६ निवासी ६४ वर्षिय महेश्वर पोखरेलबाट प्राप्त भएको हो । उहाँ कृषक हुनुहुन्छ ।

१६. गड्यौली गीत - यो गीत मुच्चोक गा. वि. स. वडा नं. ६ निवासी ५८ वर्षिय कलाधर अधिकारीबाट प्राप्त भएको हो । उहाँ कृषक हुनुहुन्छ ।

१६. दाइँ गीत - यो गीत मुच्चोक गा. वि. स. वडा नं. ६, कुसुण्डे निवासी ७५ वर्षीय श्री प्रसाद अधिकारीबाट प्राप्त भएको हो । उहाँ भू.पू. शिक्षक हुनुहुन्छ ।

१७. गोठाले गीत - यो गीत हंसपुर ६ निवासी ४५ वर्षिय रामबहादुर ढुङ्गानाबाट प्राप्त भएको हो । उहाँ कृषिपेशामा आबद्ध हुनुहुन्छ ।

१८. बाहह्रमासे गीत - यो गीत मुच्चोक गा. वि. स. वडा नं. ८ निवासी ३५ वर्षिय देउमान गुरुङ्बाट प्राप्त भएको हो । उहाँ कृषि पेशमा संलग्न हुनुहुन्छ ।

१९. झ्याउरे गीत - यो गीत सिम्जुङ् गा. वि. स. वडा नं. ४ निवासी ४८ वर्षिय सिताराम दवाडिबाट प्राप्त भएको हो । उहाँ एन्. जि. ओ. संस्थामा आबद्ध हुनुहुन्छ ।

२०. दोहोरी झ्याउरे गीत - यो गीत खरिबोट गा. वि. स. वडा नं. १ निवासी ४० वर्षिय सुरेन्द्रराज धितालबाट प्राप्त भएको हो । उहाँ शिक्षक पेशमा आबद्ध रहनु भएको छ ।

२१. चुड्का भजन - यो गीत मुच्चोक गा. वि. स. वडा नं. ५ निवासी ४८ वर्षिय दण्डपाणी धितालबाट प्राप्त भएको हो । उहाँ हाल शिक्षक साथै भजनको गुरुबाउ हुनुहुन्छ ।

२२. बालुन देवता जुहार्ने गीत - यो गीत मुच्चोक गा. वि. स. वडा नं. ६ निवासी ६५ वर्षिय टिकाराम अधिकारीबाट प्राप्त भएको हो । उहाँ भजन मण्डलीको गुरुबाउ हुनुहुन्छ । उहाँको पेशा कृषि हो ।

२३. बालुन - यो गीत पनि टिकाराम अधिकारीबाट नै प्राप्त भएको हो ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

अधिकारी, विश्वप्रेम (२०५८), **पश्चिमाञ्चल लोकगीत र परम्परा**, स्याङ्जा ।

आचार्य, कृष्णप्रसाद र ईश्वरीप्रसाद गैरे (२०६३), **नेपाली साहित्यको इतिहास तथा संस्कृत र पाश्चात्य साहित्य रूपरेखा**, काठमाण्डौं : क्षितिज प्रकाशन, कीर्तिपुर ।

आचार्य, गोविन्द (२०६२), **लोकगीतको विश्लेषण**, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।

थापा, धर्मराज (२०३०), **गण्डकीका सुसेली**, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र. ।

थापा, धर्मराज र हंसपुरे सुवेदी (२०४१), **नेपाली लोक साहित्यको विवेचना**, काठमाडौं : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र त्रि.वि. ।

पराजुली, कृष्णप्रसाद (२०५५), "नेपाली लोक साहित्यमा लोकगीतको लय विधान", **मधुपर्क** -वर्ष ३१, अङ्क ४) ।

……………, (२०५७), **नेपाली लोकगीतको आलोक**, काठमाडौं : विणा प्रकाशन प्रा.लि. ।

……………, (२०४९), **रश्मि वङ्मय विशेषाङ्क,**

पन्त, कालीभक्त (२०३८), **हाम्रो संस्कृति इतिहास,** काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार ।

वन्धु, चूडामणि (२०५८), **नेपाली लोक साहित्य**, काठमाडौ : एकता बुक्स ।

रावल, बेनी जंङ्गम (२०६३), **सन्दर्भ लोकगीतका**, काठमाडौं : भृकुटी ऐकेडेमी पब्लिकेशन ।

लोहनी, लक्ष्मण (२०१३), **रोधीघर**, काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार ।

श्रेष्ठ, तुल्सीमान (२०६६), **उन्मेष कौरगीतको विश्लेषण**, काठमाडौं मेघा अपसेट प्रेस ।